

“In het geloof gebruikt”

Een theologische doordenking van de doop vanuit
ds. J. van Sliedregts verklaring van de Heidelbergse Catechismus

N. van den Top

PROTESTANTSE THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT
Master Theologie Gemeentepredikant
Track *Beliefs*

“In het geloof gebruikt”

Een theologische doordenking van de doop vanuit ds. J. van Sliedregts
verklaring van de Heidelbergse Catechismus

Geschreven door:

N. van den Top
(1901362)

Begeleid door:

Prof. dr. W.H.Th. Moehn

Beoordeeld door:

Prof. dr. A. Huijgen

31 mei 2025

Inhoudsopgave

Verklaringenblad	1
1. Inleiding	6
1.1 Aanleiding.....	6
1.2 Probleem- en doelstelling.....	6
1.3 Onderzoeksvraag	7
1.5 Relevantie	8
1.6 Onderzoekstand	8
1.7 Methodologisch kader	10
1.8 Positionaliteit.....	12
2. Geloofsartikel of twistpunt?: Spanningen rondom de doop in de gereformeerde gezindte ...	13
2.1 Inleiding	13
2.2 De doop in de gereformeerde gezindte.....	13
2.3 Historische stemmen	13
2.3.1 Dr. A. Kuyper (1837-1920).....	14
2.3.2 Ds. J. Jongeleen (1879-1961) en prof. J.J. van der Schuit (1882-1968).....	14
2.3.3 Ds. G.H. Kersten (1882-1948).....	15
2.3.4 Dr. K. Schilder (1890-1952)	16
2.4 Hedendaagse spanningen.....	17
2.4.1 Verbond en verkiezing.....	17
2.4.2 Belofte en vervulling.....	18
2.4.3 Doop en geloof.....	19
2.5 Evaluatie	19
3. Tussen verbond en verkiezing: Spanningen rondom de doop in de hervormd-gereformeerde beweging	21
3.1 Inleiding	21
3.2 Historisch kader	21
3.2.1 Dr. J.G. Woelderink (1886-1956)	21
3.2.2 Ds. I. Kievit (1887-1954)	23
3.3 Fundamentele discussie	24
3.3.1 Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking (1965).....	25
3.3.2 Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt (1965)	25
3.4 Evaluatie	27

4. “In het geloof beschouwd”: De betekenis van de doop in ds. J. van Sliedregts verklaring van de Heidelbergse Catechismus	28
4.1 Inleiding.....	28
4.2 Belangrijke thematiek.....	28
4.3 “Heilige, zichtbare waartekenen en zegelen”	29
4.3.1 Het doopwater.....	29
4.3.2 Teken en betekenis.....	30
4.4 Onder- en overschatting van de doop	31
4.4.1 Geestelijke realiteit	31
4.4.2 Historische ontwikkeling.....	32
4.5 Theocentrische oorsprong van de doop.....	33
4.5.1 Trinitarisch karakter	33
4.5.2 Heilshistorische ontwikkeling	34
4.6 De inhoud van de doop	35
4.6.1 Soteriologische betekenis	35
4.6.2 Ecclesiologische betekenis.....	35
4.7 De kinderdoop	35
4.7.1 De bijbelse grond voor de kinderdoop.....	35
4.7.2 Verbond en verkiezing	36
4.7.3 Erf des verbonds	37
4.8 Evaluatie	38
5. “In het geloof gesmaakt”: De verhouding tussen geloof en doop in ds. J. van Sliedregts verklaring van de Heidelbergse Catechismus.....	39
5.1 Inleiding	39
5.2 Gelovig bezien van de doop.....	39
5.3 “De volheid van die genade, ...”	40
5.3.1 Werktuig van de Heilige Geest	41
5.3.2 De gelovigen en hun zaad	41
5.3.3 Werking door de Heilige Geest	42
5.3.4 Inwilliging van het verbond	43
5.4 “... te proeven en te smaken”	45
5.4.1 Bepaald bij de rechtvaardiging	46
5.4.2 Versterkt in de heiliging.....	47
5.4.3 Gemeenschap met de heiligen	48
5.4.4 Troost voor de doopouders.....	48

5.5 Evaluatie	50
6. “In het geloof gebruikt”: Een theologische doordenking van de doop vanuit ds. J. van Sliedregts verklaring van de Heidelbergse Catechismus.....	51
6.1 Inleiding	51
6.2 De doop en het geloof.....	51
6.3 De doop en de Heilige Geest	52
6.4 Evaluatie	53
6.5 Conclusie	54
7. Literatuurlijst	55
Datamanagementplan	59

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

In Zondag 25 definieert de Heidelbergse Catechismus (1563) de sacramenten als volgt:

De Sacramenten zijn heilige, zichtbare waarteekenen en zegelen, van God ingezet, opdat Hij ons door het gebruik daarvan de belofte des Evangelies des te beter te verstaan geve en verzegele; namelijk dat Hij ons wegens het eenige slachtoffer van Christus aan het kruis volbracht, vergeving der zonden en het eeuwige leven uit genade schenkt.¹

Dit citaat maakt duidelijk dat in gereformeerde theologie de sacramenten – dus ook de doop – verbonden worden met het delen in het verlossingswerk van Christus en daarmee het eeuwige leven deelachtig zijn.² Dit roept echter vragen op: Wat is de betekenis van de doop? Bewerkt de doop het heil? Wat is dan de plaats van het geloof?

Over de betekenis van de doop en de daarmee samenhangende verbondsleer is veel discussie in de gereformeerde gezindte in Nederland. In december 2020 kopte het Reformatorisch Dagblad: “Overeenstemming over het verbond.”³ In het artikel werd beschreven hoe “theologen uit verschillende reformatorische kerken” in tien punten “overeenstemming (consensus)” hebben “bereikt over de verbondsleer.” In dezelfde krant stonden een aantal dagen later reacties van predikanten op deze overeenstemming. Een van de predikanten uitte de kritiek op de overeenstemming dat “er (...) sprake” bleek te zijn “van een verbondsrelatie van God in Christus met geheel de zichtbare kerk, waaronder men blijkbaar verstaat alle gemeenteleden.”⁴ Deze ‘discussie’ – die vierenhalf jaar later nog niet ‘opgelost’ is – toont dat vragen rondom verbond en doop raken aan de gemeentevisie. Wat betekent het – in een context waarin kinderen gedoopt worden – dat de christelijke gemeente een gedoopte gemeente is?

1.2 Probleem- en doelstelling

De theologische discussie over de betekenis van de doop is niet alleen van vandaag, maar lijkt er een te zijn van alle tijden. Vanaf het begin van de (gereformeerde) Reformatie is er onenigheid over de betekenis van de doop en zijn precieze verhouding tot het heil. Hierbij denk ik aan het verschil in de doopleer van Heinrich Bullinger (1504-1575) en Johannes Calvijn (1509-1564), waarbij de eerste zegt dat het doopwater slechts een symbolische parallel biedt waarin getuigd wordt van de innerlijke werking van goddelijke genade, terwijl de tweede zegt dat het doopwater daadwerkelijk het instrument is waardoor de Heilige Geest de geestelijke werkelijkheid, die de doop symboliseert, overbrengt.⁵ Ook in de vorige eeuw is in Nederland veel discussie geweest over *doop* en *verbond* – termen die in de Nederlandse, gereformeerde theologiegeschiedenis

¹ “De Heidelbergse Catechismus” 25.66, in: J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften* (Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1940), 143-217, 179.

² Cf. John W. Riggs, *Baptism in the Reformed Tradition: An Historical and Practical Theology*, Columbia Series in Reformed Theology (Louisville: Westminster John Knox Press, 2002), 119.

³ Maarten Stolk, “Overeenstemming over het verbond,” *Reformatorisch Dagblad*, 11 december, 2020.

⁴ Maarten Stolk, “Theologen wegen verklaring over verbond,” *Reformatorisch Dagblad*, 17 december, 2020.

⁵ Cf. B.A. Gerrisch, “Sign and Reality: The Lord’s Supper in the Reformed Confessions”, in: B.A. Gerrisch, *The Old Protestantism and the New: Essays on the Reformation Heritage* (London; New York: T&T Clark International, 2004), 118-130, 128.

(bijna) synoniem zijn.⁶ Een van die discussies speelde zich af in de gereformeerde modaliteit binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Waarbij sprake lijkt te zijn van twee kampen: een verbondsmatige stroming rondom dr. J.G. Woelderink (1886-1956) en een bevindelijke stroming rondom ds. I. Kievit (1887-1954).⁷ De spanningen tussen deze kampen hebben hun doorwerking gehad in de verdere ontwikkeling in de hervormd-gereformeerde beweging; ook wat betreft het spreken over de betekenis van de doop.

Om een bijdrage te kunnen leveren aan de theologische doordenking van de betekenis van de doop in de gereformeerde gezindte in Nederland, is het van belang dat blijvend onderzoek wordt gedaan naar de heilswerkelijkheid van de doop. Dat is: de verhouding tussen het teken en de betekenis van de doop. De hedendaagse discussie in de gereformeerde gezindte heeft te maken met de spanning tussen het benadrukken van de betekenis van het (doop)teken of de noodzaak van (persoonlijk) geloof. Omdat deze spanning veel lijkt op de hierboven genoemde spanning in de hervormd-gereformeerde beweging, is het behulpzaam om te luisteren naar een stem uit dit deel van de christelijke traditie. Aangezien ds. J. van Sliedregt (1914-1973) in de spanning tussen verschillende kampen wilde benadrukken dat (doop)teken en geloof onlosmakelijk verbonden zijn, wil ik in dit onderzoek kijken hoe zijn visie een bijdrage kan leveren aan de doordenking van de doop. Omdat in de catechismusprediking de doordenking van de geloofsleer en de vertaalslag naar het geloofsleven samenkomen, kies ik ervoor om deze thematiek te bestuderen vanuit de preken over de doop in Van Sliedregts verklaring van de Heidelbergse Catechismus.⁸

De betekenis van mijn onderzoek is tweërlei. Door een historische stem in haar eigen context te bestuderen, wil ik de lezer allereerst helpen een beter zicht te krijgen op de spanning in de gereformeerde theologie rondom de heilswerkelijkheid van de doop. Daarnaast wil ik tonen hoe deze stem uit de traditie de theologische doordenking van de betekenis van de doop verder kan helpen.

1.3 Onderzoeksvraag

Vanuit de voorgaande probleem- en doelstelling kom ik tot de volgende onderzoeksvraag:

Hoe draagt het spreken van ds. J. van Sliedregt over de heilswerkelijkheid van de doop in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus – tegen de achtergrond van de toenmalige spanningen in de hervormd-gereformeerde beweging rondom de doop – bij

⁶ C. Graafland, “De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, in: W. van ’t Spijker, W. Balke, K. Exalto en L. van Driel (red.), *Rondom de doopvont: Leer en gebruik van de heilige doop in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk* (Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 1983), 446-496.

⁷ H.J.C.C.J. Wilschut, *J.G. Woelderink: Om de 'vaste grond des geloofs'. De ontwikkeling in zijn theologisch denken, met name ten aanzien van verbond en verkiezing* (Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2000), 35; Bart Jan Spruyt, “De jonge is de oude niet, en de oude is de jonge niet meer: Vader en zoon Kievit in het licht van de verschuivingen in de hervormd-gereformeerde beweging na 1960”, in: John Exalto en Fred van Lieburg (red.), *Bonders in opmars: Hervormd-gereformeerden 1890-1960* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2015), 215-244, 237-242.

⁸ J. van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, Uw Enige Troost: Prediking van de Heidelbergse Catechismus (Houten: Den Hertog B.V., 1986), 7-139.

aan de theologische doordenking van de betekenis van de doop in de gereformeerde gezindte in Nederland?

Bij het beantwoorden van de onderzoeksvraag maak ik gebruik van de volgende vier deelvragen:

1. Welke spanningen en discussies zijn er op dit moment in de gereformeerde gezindte in Nederland rondom de heilswerkelijkheid van de doop?
2. Welke spanningen waren er in de tijd van ds. J. van Sliedregt in de hervormd-gereformeerde beweging rondom de doop?
3. Hoe beschrijft ds. J. van Sliedregt de betekenis van de doop in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus?
4. Hoe beschrijft ds. J. van Sliedregt de plaats van het geloof in verhouding tot de doop in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus?

1.5 Relevantie

In hun Christelijke dogmatiek onderscheiden dr. G. van den Brink en dr. C. van der Kooi “drie fora”, of gebruiksgroepen, “van de theologie”: de academie, de geloofsgemeenschap en de samenleving.⁹ Ook voor mijn onderzoek is deze driedeling bruikbaar om de relevantie van mijn onderzoek aan te tonen.

De academische relevantie van mijn onderzoek beslaat twee terreinen. Allereerst kan het onderzoek een bijdrage leveren aan de systematisch-theologische doordenking van de (gereformeerde) doopleer. Daarnaast kan het een bijdrage leveren aan het historisch onderzoek, omdat ik inga op een stem uit de recente kerkgeschiedenis die nog weinig onderzocht is.¹⁰

De relevantie voor de geloofsgemeenschap betreft eveneens twee gebieden. De theologische doordenking van de doopleer kan een bijdrage leveren aan de ‘gemeentetheologie’. Het kan inzichten opleveren die van belang zijn voor het ontwikkelen van een gemeentevisie. Deze gemeentevisie heeft gevolgen voor bijvoorbeeld prediking, pastoraat en catechese. Daarnaast kan het onderzoek ook van belang zijn voor de christelijke spiritualiteit. Doordat ik inga op de betekenis van de doop, kan het een bijdrage leveren aan het begrijpen en beleven van het eigen gedoopt-zijn.

De relevantie voor de samenleving zoeken Van den Brink en Van der Kooi met name in het feit dat de samenleving gebaat is bij gelovigen die zich onderling “niet laten leiden door karikaturen, maar” die “goed geïnformeerd zijn over wat andersgelovigen beweegt.”¹¹ Mijn onderzoek draagt niet zozeer bij aan een beter begrip van aanhangers van andere religies, maar kan wel een bijdrage leveren aan onderling begrip tussen christenen (binnen de gereformeerde gezindte).

1.6 Onderzoekstand

Omdat ik mij in mijn onderzoek richt op de heilswerkelijkheid van de doop in de gereformeerde theologie, wijs ik in dit kader alleen op de studie van Lyle D. Bierma over de heilswerkelijkheid

⁹ G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek: Een inleiding* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2015), 23-24. Deze drieslag gaat oorspronkelijk terug op David W. Tracy: David Tracy, “Defending the Public Character of Theology”, in: James M. Wall (ed.), *Theologians in Transition: The Christian Century “How My Mind Has Changed” Series* (New York: Crossroad, 1981), 113-124, 115.

¹⁰ Cf. Spruyt, “De jonge is de oude niet, en de oude is de jonge niet meer”, 239.

¹¹ Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 23.

van de doop in de doopleer van Calvijn: *Font of Pardon and New Life*.¹² Bierma laat zien hoe Calvijn dacht over de effectiviteit van (kinder)doop, waarbij hij ook aandacht schenkt aan deze thematiek in Calvijns nalatenschap: de gereformeerde belijdenisgeschriften, waaronder de Heidelbergse Catechismus.¹³ Deze studie is relevant voor mijn onderzoek, omdat Van Sliedregts denken zo geplaatst kan worden in het bredere kader van de gereformeerde doopleer.

Als het gaat om het academisch onderzoek naar Van Sliedregt, bestaat dit bij mijn weten uit twee ongepubliceerde scripties: een doctoraalscriptie over de rechtvaardiging en een bachelorscriptie over verbond en verkiezing.¹⁴ Daarnaast schenkt D. Baarssen in zijn proefschrift aandacht aan de receptie van de rechtvaardigingsleer van Alexander Comrie (1706-1774) bij Van Sliedregt.¹⁵ Voor mijn onderzoek is met name het onderzoek van H. de Greef naar de verhouding tussen verbond en verkiezing van belang. In zijn onderzoek behandelt hij in een paragraaf de doop, waarbij echter geen aandacht wordt geschonken aan de heilswerkelijkheid van de doop.¹⁶ Iets vergelijkbaars geldt voor de studie van prof. dr. C. Graafland (1928-2004) naar de ontwikkeling van de gereformeerde verkiezingsleer. Bij de behandeling van Van Sliedregts 'leermeester' Kievit, stelt Graafland met betrekking tot de betekenis van het genadeverbond voor Van Sliedregt: "het lijkt ruim te zijn, maar in feite is het vaag, en weinig zeggend."¹⁷ Ook Graafland gaat niet specifiek in op (de heilswerkelijkheid van) de doop bij Van Sliedregt, maar de genoemde literatuur raakt aan mijn onderzoeksvraag en geeft mij zo de mogelijkheid om mijn eigen onderzoek in het kader van dit bestaande onderzoek te plaatsen en mij daar kritisch toe te verhouden. Daarbij komt dat er ook onderzoek is gedaan naar het genadeverbond in geschriften van Kievit, die grote theologische invloed heeft gehad op Van Sliedregt.¹⁸

Omdat zij de historische en theologische achtergrond vormen voor Van Sliedregts theologie, schenk ik ook aandacht aan de spanningen in de hervormd-gereformeerde beweging. Over deze spanningen is met name gepubliceerd in (jubileum)uitgaven over de Gereformeerde Bond.¹⁹

¹² Lyle D. Bierma, *Font of Pardon and New Life: John Calvin and the Efficacy of Baptism* (Oxford: Oxford University Press, 2021).

¹³ Bierma, *Font of Pardon and New Life*, 195-204; Cf. Lyle D. Bierma, *The Theology of the Heidelberg Catechism: A Reformation Synthesis* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2013), 71-100.

¹⁴ D.C. Flapper, "Gerechtvaardigd in de vierschaar der consciëntie: Over de leer en beleving van de rechtvaardigmaking in de prediking van ds. J. van Sliedregt," Doctoraalscriptie, (Theologische Universiteit Apeldoorn, 2004); H. de Greef, "Een vast verbond: Een onderzoek naar de verhouding tussen verbond en verkiezing in de prediking en geschriften van ds. J. van Sliedregt (1914-1973)," Bachelorscriptie, (Vrije Universiteit Amsterdam, 2008).

¹⁵ Dirk Baarssen, *Sporen van Comries rechtvaardigingsleer: Een onderzoek naar de receptie van de rechtvaardigingsleer van Alexander Comrie (1706-1774) in de gereformeerde gezindte in Nederland tijdens de twintigste eeuw* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2021), 229-233.

¹⁶ De Greef, "Een vast verbond", 11-12.

¹⁷ C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth: Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1987), 382.

¹⁸ J.W. Hooydonk, "Tweeërlei kinderen des Verbonds: Een studie naar de verbondvisie van ds. Izaäk Kievit tussen 1935 en 1953 in relatie tot de visie van dr. J.G. Woelderink," Masterscriptie, (Universiteit Utrecht, 2010).

¹⁹ J. van der Graaf, *Delen of helen?: Kroniek van Hervormd kerkelijk leven in en met de Gereformeerde Bond, 1951-1981* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2002); J. Harteman, "Systeem of bijbelse spanning?: De Gereformeerde Bond en het verbond", in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer: Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-*

Daarnaast wordt er aandacht aan besteed in biografieën over verschillende hervormd-gereformeerde ‘voormannen’.²⁰

1.7 Methodologisch kader

In mijn onderzoek kijk ik hoe een bron uit het verleden een bijdrage kan leveren aan hedendaagse discussies en onduidelijkheden rondom de betekenis van de doop. Omdat dit betekent dat het onderzoek zich bevindt op het snijvlak van de systematische theologie en de kerkgeschiedenis, zijn met name twee methodologische concepten behulpzaam bij mijn onderzoek: *historical theology* en *theology of retrieval*. Historische theologie – “a discipline aims to understand and elucidate the Christian theological tradition in both its historical and theological dimensions” – toont het belang om de brontekst te plaatsen in de context van de auteur, de tekst en de behandelde thematiek.²¹ Een aanvulling op dit eerste concept is een *theology of retrieval*. Dit concept gaat een stap verder dan historische theologie: “historical theology differs from theology of retrieval in that the latter has as its purpose offering theological proposals that arise from detailed historical work.”²² Een *theology of retrieval* vraagt dus ook van mij om mij in dit onderzoek kritisch te verhouden tot de bron: “Faithfulness to key texts within the tradition does not entail reiterating them without considering their claims critically or recontextualizing their insights.”²³ Het kritische element bestaat daarin dat – op grond van de eerdergenoemde analyse van Graafland – in Van Sliedregts spreken over de doop sprake kan zijn van een interne inconsistentie, die dan benoemd en geanalyseerd moet worden.²⁴ Daarnaast geeft het feit dat Van Sliedregt zijn doopleer in de preken die ik onderzoek uitwerkt naar aanleiding van de Heidelbergse Catechismus mij de mogelijkheid om mij vanuit het onderzoek naar deze bron kritisch tot Van Sliedregts uitleg te verhouden. Het doel van *theology of retrieval* is “to learn about the past for the sake of thinking by means of the resources it offers.”²⁵ Voor mijn onderzoek betekent dit dat een kritische analyse van een historische bron over de doop als

2006 (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2006), 79-94; Spruyt, “De jonge is de oude niet, en de oude is de jonge niet meer”, 215-244.

²⁰ Wilschut, J.G. Woelderink; H. Hille, *De tijd is kostbaar: Ds. Izaäk Kievit (1887-1954). In de branding van het kerkelijk leven* (Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 2002); J. van der Graaf, *Passie voor het Evangelie: Leven en werk van ds. G. Boer* (Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2005); Arjan Boersma, *Tegendraads gereformeerd: Biografie prof. dr. C. Graafland* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2021).

²¹ Anthony Briggmann and Ellen Scully, “Historical Theology: Aim and Methodology”, in: Anthony Briggmann and Ellen Scully (eds.), *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology. Essays in Honor of Michel René Barnes* (Washington: Catholic University of America Press, 2022), 1-24, 2; Cf. De zeven criteria van Michel R. Barnes voor een historische interpretatie van een tekst. Briggmann and Ellen Scully, “Historical Theology”, 20-21.

²² Darren Sarisky, “Tradition II: Thinking with Historical Texts—Reflections on Theologies of Retrieval,” in: Darren Sarisky (ed.), *Theologies of Retrieval: An Exploration and Appraisal* (Edinburgh: T&T Clark, 2017), 193-209, 196.

²³ Sarisky, “Tradition II,” 199.

²⁴ Cf. Frederick Beiser, “History of Ideas: A Defense,” in: Herman Cappelen, Tamar Szabo Gendler, and John Hawthorne (eds.), *The Oxford Handbook of Philosophical Methodology* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 505-524, 517, 519-520.

²⁵ Sarisky, “Tradition II,” 209.

genademiddel een bijdrage kan leveren aan de hedendaagse doordenking van dit thema. Zo kan de traditie bijvoorbeeld een (her)nieuw(d) zicht geven op ideeën of blinde vlekken tonen.

Het onderwerp van dit onderzoek is de heilswerkelijkheid van de doop. Dit thema geeft ook meteen een afbakening binnen de door mij onderzochte bron. In mijn onderzoek richt ik mij op de vijf preken over het sacrament en de negen preken over de doop uit de Catechismusverklaring van ds. J. van Sliedregt, die hij gehouden heeft n.a.v. Zondag 25-27 van de Heidelbergse Catechismus.²⁶

Omdat ik met mijn onderzoek een bijdrage wil leveren aan de doordenking van de doop in de gereformeerde gezindte in Nederland, begin ik mijn onderzoek met het geven van een overzicht van de hedendaagse spanningen en discussies rondom de heilswerkelijkheid van de doop in de gereformeerde gezindte. Omdat deze discussie voor een groot deel gekenmerkt wordt door het feit dat men negentiende- en twintigste-eeuwse opvattingen wil conserveren, helpen studies naar de verbondsleer uit die tijd om deze thematiek inzichtelijk te maken.²⁷ De hedendaagse spanningen zullen geïllustreerd worden met behulp van recente publicaties over de doop. Omdat het onderzoek ingaat op de hervormd-gereformeerde beweging, wordt daarbij gebruikgemaakt van publicaties uit deze kring.²⁸ Om een duidelijke context te schetsen voor het inhoudelijke onderzoek naar Van Sliedregt, bied ik als tweede stap in mijn onderzoek een weergave van de toenmalige spanningen in de hervormd-gereformeerde beweging rondom het verbond. Met behulp van secundaire literatuur probeer ik inzicht te krijgen in de historische en theologische context van Van Sliedregt. Zo nodig schenk ik ook aandacht aan primaire bronnen die voor hem vormend zijn geweest.²⁹ De volgende stap in mijn onderzoek is om vanuit de eerder genoemde preken een beschrijving en interpretatie te geven van de betekenis van de doop, die Van Sliedregt naar voren brengt. Hierbij ligt de nadruk op de primaire literatuur, maar kan secundaire literatuur behulpzaam zijn voor de theologische interpretatie en contextualisatie van de visie van Van Sliedregt. In de (gereformeerde) theologiegeschiedenis staat de heilswerkelijkheid van de doop vaak op gespannen voet met de plaats en de noodzakelijkheid van het geloof. De vierde stap in mijn onderzoek is daarom het beschrijven en interpreteren van de verbinding die Van Sliedregt maakt tussen doop en geloof. Methodologisch geldt hiervoor hetzelfde als voor de vorige stap.

²⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 7-139.

²⁷ Graafland, “De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 446-496; J.B. Zippro, “Het verbond in de negentiende en twintigste eeuw”, in: G. Clements, J.J. van Ekeveld en P. Mulder (red.), *Het onwankelbare verbond: Een dogmatische verkenning*, Semper Reformanda Reeks (Apeldoorn: Uitgeverij De Banier, 2018), 173-230.

²⁸ H. van den Belt, *Een eeuwig verbond: Over de betekenis van de heilige doop* (Leiden: Uitgeverij Groen, 2022); J. Lohuis, *Daar horen jullie ook bij: Het doopformulier uitgelegd voor jongeren* (Apeldoorn: Uitgeverij De Banier, 2017); A.J. Mensink, *Genade als erfgoed: Het Bijbels recht van de kinderdoop*, Artios-reeks (Leiden: Uitgeverij Groen, 2022); P. de Vries, *Paspoort van het Koninkrijk: Over de betekenis van de Heilige Doop* (Houten: Den Hertog B.V., 2015).

²⁹ I. Kievit, *Tweeërlei kinderen des Verbonds: (Uitleggend-Leerstellig Gedeelte)* (Houten: Den Hertog B.V., 1986); J.G. Woelderink, *Het Doopsformulier: Een verhandeling over zijn leer van den H. Doop* (’s-Gravenhage: Uitgeverij Guido de Bres, 1938).

1.8 Positionaliteit

Mijn onderzoek en zijn doelstellingen raken ook aan mijn eigen persoon.³⁰ Het belangrijkste dat ik op moet merken is dat ik zelf gedoopt ben. Mijn onderzoek naar de betekenis van de doop raakt dus ook mijn eigen (christen-)zijn. Onderzoek naar de doop is voor een deel onderzoek naar mijzelf, omdat het ook kan bijdragen aan een beter verstaan en beleven van mijn eigen positie als gedoopte. Het tweede dat van belang is – en dat is ook sociologisch en ecclesiologisch bepaald – is dat ik ben opgegroeid en participeer in de hervormd-gereformeerde beweging. Onderzoek naar spanningen in deze modaliteit in het verleden kan ook raken aan het heden en mijn eigen ervaringen daarin. In het analytische gedeelte van de conclusie van mijn onderzoek schenk ik expliciet aandacht aan mijn positionaliteit.

³⁰ Tone Stangeland Kaufman, “Practicing Reflexivity: Becoming Aware of One’s Default Mode and Developing an Epistemic Advantage”, in: Pete Ward and Knut Tveitereid (eds.), *The Wiley Blackwell Companion to Theology and Qualitative Research* (Hoboken: Wiley, 2022), 111-120.

2. Geloofsartikel of twistpunt?

Spanningen rondom de doop in de gereformeerde gezindte

2.1 Inleiding

Omdat het mijn doel is een bijdrage te leveren aan de hedendaagse, theologische doordenking van de betekenis van de doop in de gereformeerde gezindte in Nederland, ga ik in dit tweede hoofdstuk in op de vraag welke spanningen en discussies er op dit moment zijn in deze gezindte rondom de heilswerkelijkheid van de doop. Het denken over de doop in de gereformeerde gezindte in Nederland kan namelijk samengevat worden met het woord *spanning(en)*. In het overzichtswerk *Rondom de doopvont* sprak prof. dr. C. Graafland in de jaren '80 van de vorige eeuw al over “de spanningsrelaties tussen verkiezing en verbond, doop en geloof, gemeente en persoonlijke geloofsbetrokkenheid, ruimte en ernst van de prediking van Gods belofte.”³¹

2.2 De doop in de gereformeerde gezindte

Met de term *gereformeerde gezindte* duid ik op het deel van het Nederlandse protestantisme dat zich verbonden weet met en gebonden weet aan de Drie Formulieren van Enigheid: de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561), de Heidelbergse Catechismus (1563) en de Dordtse Leerregels (1618-1619). De gereformeerde gezindte is kerkelijk te vinden in (een deel van) de voormalige Nederlandse Hervormde Kerk en de kerkgenootschappen die ontstaan zijn uit de Afscheiding (1834) en de Doleantie (1886).

Voordat ik inhoudelijk inga op de spanningen en discussies over de doop in de gereformeerde gezindte, merk ik nogmaals op dat in de Nederlandse, gereformeerde theologiegeschiedenis de termen *doop* en *verbond* (bijna) als synoniemen van elkaar functioneren. Spanningen en discussies over de doop worden daarom vaak verwoord als spanningen en discussies over het verbond. Daarnaast hebben de hedendaagse spanningen en discussies een sterk historisch karakter: de meeste hedendaagse debatten zijn gelijk aan die van debatten uit de 19^e en 20^e eeuw. Door de opkomst van het evangelisch christendom – waar in tegenstelling tot in de gereformeerde gezindte (enkel) sprake is van volwassendoop – zijn daar ook discussies over de kinder- en volwassendoop bijgekomen, maar deze laat ik liggen vanwege de beschikbare tijd en omvang en het feit dat het hier minder gaat om interne discussies.

2.3 Historische stemmen

Het historische karakter van de hedendaagse debatten geeft mij de mogelijkheid om de hedendaagse spanningen op het spoor te komen door te bekijken welke spanningen er in het verleden waren. Onder andere aan het begin van de 20^e eeuw werd fel gediscussieerd over doop en verbond. Ik wil nu een kort overzicht geven van vier historische stemmen uit deze discussie, van waaruit ik vervolgens de hedendaagse spanningen kan uitwerken. Het is onmogelijk om in het korte bestek dat ik heb recht te doen aan alle theologische en historische aspecten en nuances. Mijn doel is om de onderlinge verhoudingen te peilen en inzicht te geven in de verschillen tussen de stemmen om de doorwerking in het heden te kunnen laten zien. Omdat ik

³¹ C. Graafland, “De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, in: W. van 't Spijker, W. Balke, K. Exalto en L. van Driel (red.), *Rondom de doopvont: Leer en gebruik van de heilige doop in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk* (Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 1983), 446-496, 446.

in het volgende hoofdstuk inga op spanningen rondom doop en verbond in de Nederlandse Hervormde Kerk, richt ik mij in dit hoofdstuk enkel op vier stemmen uit de kring van de Afscheiding en de Doleantie.

2.3.1 Dr. A. Kuiper (1837-1920)

De eerste historische stem die ik noem is die van dr. A. Kuiper, theologisch en politiek voorman van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Kuipers doopvisie is onlosmakelijk verbonden met de term *veronderstelde wedergeboorte*: de kinderen van de christelijke gemeente worden gedoopt omdat verondersteld wordt dat zij delen in het geloof.³² In zijn spreken over het geloof maakt Kuiper een onderscheid tussen de geloofswortel, het geloofsvermogen en de geloofsdaad. Omdat God de kinderen direct – maar onbewust – de geloofswortel – de wedergeboorte – heeft ingestort, moeten zij gedoopt worden. In de doop wordt het geloofsvermogen, dat bij de wedergeboorte is gegeven, versterkt om uit te groeien tot de geloofsdaad.³³

In de doopvisie van Kuiper gaat de wedergeboorte dus vooraf aan de doop. Dit roept de vraag op wat de betekenis van de doop is als later blijkt dat het kind niet gelooft. Uitdrukkelijk stelt Kuiper dat er gedoopt wordt op verondersteld geloof en niet om vastgesteld geloof. “En blijkt dan van achteren dat dit kindeke geen genadewerk in de ziel had ontvangen, dan volgt hier slechts uit, dat dit kindeke evenmin het zegel ontving.”³⁴

Kuipers focus op het geloof houdt ook verband met zijn visie op de plaats van het verbond in de doopleer.³⁵ Voor Kuiper zijn *wedergeboorte* en *verkiezing* inwisselbare begrippen. Verkiezing en wedergeboorte gaan vooraf aan het verbond: het verbond wordt namelijk opgericht met de wedergeborenen (of: uitverkorenen). De doop is het teken en zegel van het verbond, maar dat kan niet los worden gezien van de wedergeboorte: door de doop worden de wedergeborenen opgenomen in de gemeente van de wedergeborenen. Zo is er een bepaalde wisselwerking tussen wedergeboorte en verkiezing aan de ene kant en het verbond aan de andere kant. Het verbond wordt opgericht met de uitverkorenen en de verkiezing “realiseert (...) zich op een verbondsmatige wijze.”³⁶ Verbondsmatig, omdat zij “organisch” is: God verkiest en wederbaart niet individualistisch, maar in de lijn van de geslachten.³⁷

2.3.2 Ds. J. Jongeleen (1879-1961) en prof. J.J. van der Schuit (1882-1968)

Het tweede ‘stemmenpaar’ is dat van ds. J. Jongeleen en prof. J.J. van der Schuit. Beiden waren predikant in de Christelijke Gereformeerde Kerk.³⁸ Jongeleen en Van der Schuit worden niet genoemd omdat zij een uitgewerkte en/of uitzonderlijke doopleer hadden, maar omdat zij in de jaren ’20-30 in een theologische discussie verzeild raakten met ds. G.H. Kersten. Hierin brachten

³² Graafland, “De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 449-451.

³³ Graafland, “De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 452.

³⁴ A. Kuiper, *E voto Dordraceno: Toelichting op den Heidelbergschen Catechismus* (Amsterdam: J.A. Wormser, 1894), 3:51.

³⁵ Graafland, “De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 453, 455-456.

³⁶ Graafland, “De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 455.

³⁷ A. Kuiper, *E voto Dordraceno: Toelichting op den Heidelbergschen Catechismus* (Amsterdam: J.A. Wormser, 1893), 2:476.

³⁸ J.B. Zippro, “Het verbond in de negentiende en twintigste eeuw”, in: G. Clements, J.J. van Ekeveld en P. Mulder (red.), *Het onwankelbare verbond: Een dogmatische verkenning*, Semper Reformanda Reeks (Apeldoorn: Uitgeverij De Banier, 2018), 173-230, 205-210.

zij een aantal facetten naar voren die kenmerkend zijn voor de christelijk-gereformeerde stem in discussies rondom doop en verbond. Het kenmerk voor de christelijk-gereformeerde verbondsvisie is dat er onderscheid wordt gemaakt tussen het *verbond der genade* en het *verbond der verlossing*. Binnen de wijdere cirkel van het verbond der genade, dat God in de tijd heeft opgericht met Abraham en waar allen die het verbondsteken hebben ontvangen in delen, bevindt zich het verbond der verlossing, dat God de Vader van eeuwigheid heeft opgericht met Zijn Zoon en waar alleen de uitverkorenen in delen.³⁹ Jongeleen stelt – anders dan Kuyper en Kersten – daarom dat niet de wedergeboorte of de verkiezing, maar het verbond de grond voor de doop is: het feit dat kinderen net als hun ouders bij het genadeverbond behoren, maakt dat zij gedoopt moeten worden.⁴⁰ Omdat alle gedoopten delen in het verbond, gelden ook de verbondsbeloften voor alle gedoopten. In de doop ontvangen de kinderen een teken en zegel van deze beloften. Daarnaast verplicht de doop tot een leven van geloof en bekering. Wanneer de gedoopten dat laten, zullen zij vanwege hun ongelooft en ongehoorzaamheid verloren gaan.⁴¹

De kritiek die Jongeleen ontvangt, heeft met name betrekking op het losmaken van de verkiezing en de verbondsblofte. Want zijn de verbondsbloften wel betrouwbaar als ze niet altijd vervuld worden, zoals blijkt uit het ongelooft en de onbekeerlijkheid van sommige gedoopten? In deze discussie mengt ook Van der Schuit zich. Hij stelt dat er een onderscheid is tussen *in* het verbond (*in foedere*) en *van* het verbond (*de foedere*) zijn. Dit dualisme laat iets zien van de complexiteit van drie-verbondenleer. Naast het maken van een onderscheid tussen verbond en verkiezing, voelt men zich ook genoodzaakt om binnen het verbond weer onderscheid te maken: “Iemand, die *waarachtig en wezenlijk* [cursief, NvdT] in het genadeverbond geboren is, kan niet verloren gaan.”⁴² Dit onderscheid binnen het verbond is volgens Van der Schuit ook niet goed onder woorden te brengen: “Wie in het verbond zijn, dat weten wij, maar wie van het verbond zijn, dat weten wij niet.”⁴³

2.3.3 Ds. G.H. Kersten (1882-1948)

In de vorige paragraaf heb ik de naam van de derde historische stem al genoemd: ds. G.H. Kersten. Deze predikant heeft een grote stempel gedrukt op de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland). Tekenend voor de doopleer van Kersten is de eerste leeruitspraak die de synode van de Gereformeerde Gemeente in 1931 deed:

Dat het Verbond der Genade staat onder de beheersing van de uitverkiezing ter zaligheid, dat het wezen des Verbonds daarom alleen geldt de uitverkorenen Gods en nooit gelden kan het natuurlijk zaad. Dat aard en wezen van Verbond der Verlossing en Verbond der Genade één zijn en niet twee. In wezen is het één Verbond.⁴⁴

³⁹ Graafland, “De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 460-461.

⁴⁰ J. Jongeleen, *Het Genadeverbond: Een woord van verweer tegenover Ds. Kersten's grove beschuldigingen* (Woerden: A. Grootendorst Jr. Uitgever, 1928), 13.

⁴¹ Zippro, “Het verbond in de negentiende en twintigste eeuw”, 205.

⁴² J.J. van der Schuit, “Kan een kind des verbonds verloren gaan?.” *De Wekker: Orgaan der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* 42 (1931): 2, 2.

⁴³ Van der Schuit, “Kan een kind des verbonds verloren gaan?,” 2.

⁴⁴ A. Bel (red.), *Acta van de Generale Synoden van de Gereformeerde Gemeenten 1907-1959* (Woerden: Kerkelijk Bureau Gereformeerde Gemeenten, 2007), 352.

Tegenover de drie-verbondenleer benadrukte Kersten sterk dat het genadeverbond met Christus en in Hem met de uitverkorenen is opgericht. Kersten had drie redenen om dit te benadrukken.⁴⁵ Allereerst wilde hij de suggestie voorkomen dat alle gedoopten delen in de eeuwige zaligheid. Als tweede was het voor hem uitgesloten dat God beloften schenkt aan niet-uitverkorenen, omdat een wegblijven van de vervulling zou wijzen op de onbetrouwbaarheid van God. En tot slot stelt Kersten dat de inhoud van de belofte de verdienste van Christus' offer is, maar de reikwijdte van dit offer beslaat alleen de uitverkorenen. De tweede en derde reden hangen samen met de condities van het genadeverbond. Kersten benadrukt dat het genadeverbond een onvoorwaardelijk verbond is: de Vader heeft de belofte aan Christus – het Hoofd van het verbond – gedaan en daarom voldoet God Zelf aan alle voorwaarden en hoeven de uitverkorenen slechts te delen in de weldaden.⁴⁶

Net als Kuiper vallen verbond en verkiezing samen bij Kersten, waardoor de belofte en ook de doop alleen betekenis (lijken te) hebben voor de uitverkorenen. Toch is er een groot verschil tussen Kersten en Kuiper. In tegenstelling tot Kuiper gaat Kersten niet uit van wedergeboorte bij de gedoopten. Het is namelijk niet mogelijk dat er sprake is van een onbewuste wedergeboorte.⁴⁷ Dit roept de vraag op waarom de kinderen van de gemeente dan wel gedoopt worden. Volgens Kersten ligt de grond voor de doop in Gods genade in Christus, waarin de uitverkorenen vanwege hun verkiezing – de verzekering van hun toekomstige wedergeboorte – al delen.⁴⁸ Omdat vooraf niet duidelijk is welke kinderen tot de uitverkorenen behoren, moeten zij allemaal gedoopt worden. Als het gaat over de betekenis van de doop voor de niet-uitverkorenen, maakt ook Kersten gebruik van een dualisme: de doop toont dat de niet-uitverkorenen delen in de uitwendige kant van het verbond: de gemeente en de prediking.⁴⁹

2.3.4 Dr. K. Schilder (1890-1952)

De laatste historische stem die ik noem is dr. K. Schilder, rondom wie in 1944 een kerkscheuring plaatsvond die leidde tot het ontstaan van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Deze scheuring binnen de Gereformeerde Kerken had alles te maken met de doopleer. Samengevat kwam de felle theologische discussie op het volgende neer:

... òf dat men de doop waardeerde vanuit een gerealiseerde genade, die in de dopeling mocht worden verondersteld, òf dat men uitging van de belofte Gods, die in de doop wordt betekend en verzegeld en vraagt om het antwoord van het geloof.⁵⁰

Het laatste gedeelte van dit citaat verwoordt de doopleer van Schilder, die gezien kan worden als een reactie op de doopleer van Kuiper. Schilder keert zich tegen de kuiperiaanse leer van de veronderstelde wedergeboorte, die hij ziet als een doopleer waarbij de subjectieve wedergeboorte heerst over het objectieve verbond.⁵¹ Schilder stelt dat wedergeboorte niet de

⁴⁵ Graafland, "De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte", 461-462.

⁴⁶ Graafland, "De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte", 462-463; Zippro, "Het verbond in de negentiende en twintigste eeuw", 204-205.

⁴⁷ Graafland, "De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte", 462-463.

⁴⁸ Graafland, "De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte", 463.

⁴⁹ Graafland, "De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte", 464.

⁵⁰ Graafland, "De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte", 494.

⁵¹ K. van der Zwaag, *Afwachten of verwachten: De toe-eigening des heils in historisch en theologisch perspectief* (Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2003), 703.

voorwaarde is voor het bestaan en de geldigheid van het genadeverbond. Daarbij aansluitend stelt hij dat de grond waarop kinderen gedoopt worden niet wedergeboorte is, maar de objectieve beloften van God.⁵² Hierin lijkt Schilder overeen te stemmen met de christelijk-gereformeerde verbondsvisie. Ook het onderscheid dat hij maakt tussen *in* en *van* het verbond, heb ik eerder weergegeven bij Van der Schuit. Al moet daarbij opgemerkt worden dat Schilder zich ook keert tegen een dualistisch onderscheid van “de mystieken” en “de Doopers” als uit- en inwendig met betrekking tot het verbond.⁵³ De eigenheid van Schilders verbondsvisie komt tot uitdrukking in de plaats die het geloof inneemt ten opzichte van de doop:

En zòô, in die onverbreekelijke eenheid van belofte en eisch, spreekt God ons aan in den doop. Met zijn verbonds-taal. Geloof is inderdaad een gave van den Verbonds-God, maar het is tevens een voorwaarde, die Hij stelt. Een conditie, ons gesteld, om ons besef van verantwoordelijkheid op te wekken, het te prikkelen, en haar zelf te prediken.⁵⁴

In dit citaat legt Schilder een grote nadruk op de belofte in de doop, maar ook op de overtuiging dat het gaat om een verbond, waarbij de dopeling een grote plaats inneemt als verbondspartij.⁵⁵ In het verbond wordt niet iets over de mens “uitgesproken”, maar de dopeling wordt “aangesproken.”⁵⁶

2.4 Hedendaagse spanningen

Vanuit de bovenstaande, historische stemmen maak ik nu de overgang naar de hedendaagse spanningen en discussies rondom de heilswerkelijkheid van de doop in de gereformeerde gezindte. Daarbij merk ik nogmaals op dat er (soms) sprake is van meer nuance en diversiteit dan ik kan weergeven. Ook zijn bepaalde standpunten niet (altijd) te verbinden met (het geheel van) een kerkgenootschap. Ik kom uit op drie spanningen, die ik illustreer met citaten uit hedendaagse publicaties over de doop uit hervormd-gereformeerde kring: verbond en verkiezing, belofte en vervulling, doop en geloof.

2.4.1 Verbond en verkiezing

In de gereformeerde doopleer neemt het verbond een niet te onderschatten plaats in. Op de vraag op welke kinderen gedoopt kunnen worden, klinkt het antwoord: “het verbond.” Toch lijken een aantal van de beschreven, historische stemmen een ander accent te leggen. Zij ontkennen niet zozeer de plaats van het verbond, maar de vraag wordt opgeroepen hoe het verbond zich verhoudt tot de verkiezing. Deze spanning blijkt bijvoorbeeld uit een opmerking als: “Daarmee bedoel ik niet dat iedereen die gedoopt is eenmaal het nieuwe Jeruzalem zal binnengaan.”⁵⁷ Deze opmerking roept in het kader van dit onderzoek de vraag op wie deelt in de heilswerkelijkheid van de doop.

⁵² H. van den Belt, “Waar is het Lam?: Overwegingen bij het neocalvinisme,” *Theologia Reformata* 3 (2008): 38-53, 41.

⁵³ K. Schilder, *Looze kalk: Een wederwoord over de (zedelijke) crisis in de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Groningen: Erven A. de Jager, 1946), 13.

⁵⁴ Schilder, *Looze kalk*, 61.

⁵⁵ Van der Zwaag, *Afwachten of verwachten*, 702.

⁵⁶ J. van Genderen, *Verbond en verkiezing* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1983), 85.

⁵⁷ P. de Vries, *Paspoort van het Koninkrijk: Over de betekenis van de Heilige Doop* (Houten: Den Hertog B.V., 2015), 9.

Eerder bleek dat in de spanning tussen verbond en verkiezing sommige theologen binnen de gereformeerde gezindte menen dat het genadeverbond beperkt is tot de uitverkorenen, waarbij men er al dan wel of niet vanuit gaat dat zij zijn wedergeboren op het moment van de doop. Alleen de uitverkorenen delen in de heilswerkelijkheid van de doop. Op de vraag wat de doop dan betekent voor niet-uitverkorenen, variëren de antwoorden tussen de overtuiging dat de doop voor hen betekenisloos is en een algemenere lijn, waarbij de doop wel wijst op de heilswerkelijkheid, maar zonder dat gedoopten daarin delen. Tegenover deze visie wordt de kritiek geuit dat “de angst voor overschatting van de doop (...) blijkbaar zó sterk” is “dat men van de weeromstuit dreigt te vervallen in een doopleer die niets veronderstelt.”⁵⁸

Een andere stem in de gezindte zegt dat niet alleen de uitverkorenen delen in het genadeverbond. Alle gedoopten delen in werkelijkheid van de doop. Toch is ook hier de vraag wat de precieze relatie is tussen verbond en verkiezing. Omdat ook in dit deel van de gereformeerde gezindte (vaak) een onderscheid wordt gemaakt binnen het verbond, bijv. door te spreken van *in* en *van* het verbond. Ook bij dit standpunt blijft de vraag wat gelovigen en ongelovigen precies aan hun doop hebben. Temeer omdat ook aan een onderscheid binnen het genadeverbond verweten wordt dat men de verkiezing laat heersen over het verbond, waardoor een spiritualiteit ontstaat zonder geloofszekerheid.⁵⁹

2.4.2 Belofte en vervulling

De tweede spanning die ik noem is de spanning tussen belofte en vervulling. Het gaat bij deze spanning om de inhoud van de doop: het heil in de doop, dat in de gereformeerde traditie vaak verbonden wordt met Gods belofte.⁶⁰ De doopbeloften worden vervuld in de weg van wedergeboorte, die in het sacrament wordt aangewezen.⁶¹ Als echter niet in het leven van alle gedoopten Gods beloften vervuld worden, roept dit de vraag op wat de belofte precies betekent. Hierbij gaat het om de vraag of het in de doop gaat om voorwaardelijke of onvoorwaardelijke beloften.

We hebben gezien dat sommigen in de gereformeerde gezindte benadrukken dat het in de doop gaat om verbond, waarbij de gedoopte een verbondspartij is met rechten en plichten. Alle gedoopten delen in de betekenis van de doop: de objectieve beloften. Maar zonder te ontkennen dat hierbij sprake is van genade, wordt dit verbonden met de overtuiging dat het gaat om voorwaardelijke belofte: de mens is geroepen tot geloof en bekering. Deze visie roept echter de vraag op wat nu werkelijk de heilswerkelijkheid in de doop is. Is deze afhankelijk van geloof?

Anderen benadrukken – impliciet of expliciet – dat de tweede partij in het genadeverbond Christus is.⁶² Dit betekent dat de beloften in de doop vanuit mens gezien onvoorwaardelijke beloften zijn: “God Drie-enig stelt voor om álles te doen zodat jij alleen maar

⁵⁸ A.J. Mensink, *Genade als erfgoed: Het Bijbels recht van de kinderdoop*, Artios-reeks (Leiden: Uitgeverij Groen, 2022), 20.

⁵⁹ Mensink, *Genade als erfgoed*, 21.

⁶⁰ Cf. John W. Riggs, *Baptism in the Reformed Tradition: An Historical and Practical Theology*, Columbia Series in Reformed Theology (Louisville: Westminster John Knox Press, 2002), 119.

⁶¹ Cf. J. Lohuis, *Daar horen jullie ook bij: Het doopformulier uitgelegd voor jongeren* (Apeldoorn: Uitgeverij De Banier, 2017), 17, 21-22.

⁶² H. van den Belt, *Een eeuwige verbond: Over de betekenis van de heilige doop* (Leiden: Uitgeverij Groen, 2022), 15; Lohuis, *Daar horen jullie ook bij*, 52-54.

hoeft te ontvangen.”⁶³ Ondanks dat het in deze visie gaat om onvoorwaardelijke belofte, kan ook hier de vraag worden gesteld hoe deze heilswerkelijkheid zich precies verhoudt tot de doop. Want in de praktijk is deze visie of verbonden met de overtuiging dat niet alle gedoopten daadwerkelijk delen in Gods belofte, of met de overtuiging dat toch niet alle gedoopten door het geloof delen in het heil.

2.4.3 Doop en geloof

In het denken over de spanning tussen belofte en vervulling komt de vraag naar boven wat de plaats van het geloof is in verhouding tot de doop. Vanuit pastorale vragen over de betekenis van de doop wordt zelfs de opmerking gemaakt dat “de *doopcrisis* (...) weleens” kon “duiden op een *geloofscrisis*.”⁶⁴ Vragen over de doop hangen samen met de vraag wat geloven is.

Door alle genoemde, historische stemmen uit de gereformeerde gezindte worden doop en geloof met elkaar verbonden. Het verschil in deze verbinding ligt in de volgorde waarop doop en geloof verbonden worden. Gaat het geloof vooraf aan de doop, of volgt het geloof op de doop? Waar verbond en verkiezing samenvallen, gaat het geloof vooraf aan de doop. In de zin dat het geloof noodzakelijk is voor het betekenskrijgen van de doop. Dat kan door te stellen dat bij de dopeling al geloof aanwezig is, waardoor hij gedoopt kan worden. Of dat kan door te zeggen dat de doop pas betekenis krijgt op het moment dat de dopeling tot geloof komt. De stemmen die verbond en verkiezing van elkaar onderscheiden, gaan er (meestal) vanuit dat de doop voorafgaat aan het geloof. De doop verplicht de dopeling om te geloven en het ongeloof kan ervoor zorgen dat het verbond verbroken wordt. Tussen deze twee stemmen in klinkt de stem die zegt dat de doop wel betekenis heeft zonder geloof, maar dat de betekenis alleen gezien kan worden door het geloof.⁶⁵ Daarbij kan benadrukt worden dat ook geloof en bekering geen eis zijn, maar een gave: “Geloof en bekering zijn geen voorwaarden. Gods verbondsbeloften zijn onvoorwaardelijk, omdat Christus alle voorwaarden heeft vervuld en omdat ook geloof en bekering behoren tot de beloften van God.”⁶⁶ De doop speelt dan deze rol in het geloofsleven, dat het sacrament erop wijst waar het geloof te verkrijgen is: “Daarom word je in de Doop *vermaand* en *verplicht* om te zien op Jezus en op Hem alleen.”⁶⁷

2.5 Evaluatie

Aan het einde van dit tweede hoofdstuk maak ik kort de balans op van welke spanningen en discussies er op dit moment zijn in de gereformeerde gezindte in Nederland rondom de heilswerkelijkheid van de doop.

Als het gaat om de grond waarop de dopeling gedoopt wordt, valt op dat hierbij de nadruk wordt gelegd op het verbond of op de verkiezing. In de hele gereformeerde gezindte worden verbond en verkiezing op elkaar betrokken, maar toch is hier discussie en spanning te bemerken. Verbonden met deze discussie is de vraag wie delen in de heilswerkelijkheid van de doop: zijn dit alle gedoopten of alleen de uitverkorenen?

Een andere spanning heeft betrekking op de inhoud van de doop: het heil in de doop. Het heil wordt verbonden met de beloften van God. Maar zijn deze voorwaardelijk of

⁶³ Lohuis, *Daar horen jullie ook bij*, 51.

⁶⁴ Mensink, *Genade als erfgoed*, 22.

⁶⁵ Cf. Van den Belt, *Een eeuwige verbond*, 11-12.

⁶⁶ Van den Belt, *Een eeuwige verbond*, 18.

⁶⁷ Lohuis, *Daar horen jullie ook bij*, 54.

onvoorwaardelijk? Welke rol nemen de gedoopten in binnen het verbond? Moeten zij het verbond onderhouden door geloof en bekering of genieten zij enkel de weldaden? Daarmee verbonden is de vraag wat de doop precies doet. Lang niet alle historische stemmen in dit onderzoek geven daar een precies antwoord op. Allen lijken te zeggen dat het geloof een belangrijke plaats inneemt in het genieten van het heil in de doop. Geloof en bekering zijn noodzakelijk om blijvend te delen in de belofte, of geloof is zelfs de voorwaarde voor het gelden van Gods belofte.

Opvallend is dat de vraag naar de heilswerkelijkheid van de doop niet op zichzelf staat, maar het geheel van de theologie raakt. Verbonden met de visie op de doop is iemands visie op geloof, wedergeboorte en verbond. Ook in het vervolg van dit onderzoek zijn dit aspecten om mee te nemen.

3. Tussen verbond en verkiezing

Spanningen rondom de doop in de hervormd-gereformeerde beweging

3.1 Inleiding

Om vanaf het volgende hoofdstuk in te kunnen gaan op de doopleer van ds. J. van Sliedregt, geef ik in dit derde hoofdstuk een weergave van de spanningen die er in de tijd van Van Sliedregt leefden in de hervormd-gereformeerde beweging rondom de doop. Ik gebruik de term *hervormd-gereformeerde beweging*, omdat de hervormden die zich ver- en gebonden wisten aan de gereformeerde belijdenis er meer waren dan de hervormden die daadwerkelijk lid waren van de Gereformeerde Bond. Binnen deze hervormd-gereformeerde beweging is men nooit tot een “toegespitste, eenduidige verbondstheologie” gekomen, doordat sprake was van “een zeker gebrek aan systematische eensgezindheid.”⁶⁸ De 19^e en 20^e eeuw kenmerkten zich daardoor ook binnen de Nederlandse Hervormde Kerk door een strijd over verbond en doop.

Het behandelen van de spanningen en discussies doe ik in twee stappen. Allereerst geef ik een historisch kader, waarin ik inga op de doopleer van dr. J.G. Woelderink en ds. I. Kievit. Deze twee theologen, die ook optraden aan het begin van de ambtelijke loopbaan van Van Sliedregt, hebben het denken over doop en verbond binnen de hervormd-gereformeerde beweging lange tijd bepaald. Daarbij geldt dat Kievit gezien kan worden als de ‘geestelijke vader’ van Van Sliedregt. Vervolgens ga ik in op de discussie rondom de prediking in de hervormd-gereformeerde beweging in de jaren ’60, waarbij zowel het concept van doop en verbond als de persoon van Van Sliedregt een belangrijke rol hebben gespeeld.

3.2 Historisch kader

In de literatuur worden als het gaat om het denken over doop en verbond in de 20^e eeuw twee lijnen in de hervormd-gereformeerde beweging onderscheiden: de verbondsmatige lijn van Woelderink en de bevindelijke lijn van Kievit.⁶⁹ Daarnaast zou er ook sprake zijn van een middengroep rondom het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond, maar deze twee stemmen maken duidelijk welke spanningen er waren onder hervormd-gereformeerden. Daarnaast geven ze ook inzicht in de achtergronden bij de theologische positie van Van Sliedregt.

3.2.1 Dr. J.G. Woelderink (1886-1956)

In de verbondsopvatting van Woelderink is sprake van een ontwikkeling. Doordat hij in het pastoraat geconfronteerd werd met gemeenteleden met een chronische onzekerheid met betrekking tot hun zaligheid, is hij vragen over verbond en verkiezing zelf opnieuw gaan

⁶⁸ A. de Reuver, “Zonlicht vangt men niet in een vuist: De Gereformeerde Bond en de gereformeerde theologie”, in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer: Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2006), 52-66, 52.

⁶⁹ H.J.C.C.J. Wilschut, J.G. Woelderink: *Om de 'vaste grond des geloofs'. De ontwikkeling in zijn theologisch denken, met name ten aanzien van verbond en verkiezing* (Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2000), 35; Bart Jan Spruyt, “De jonge is de oude niet, en de oude is de jonge niet meer: Vader en zoon Kievit in het licht van de verschuivingen in de hervormd-gereformeerde beweging na 1960”, in: John Exalto en Fred van Lieburg (red.), *Bonders in opmars: Hervormd-gereformeerden 1890-1960* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2015), 215-244, 237-242.

doordenken vanuit de geschriften van de Reformatie.⁷⁰ In zijn uitgewerkte visie op de doop sluit Woelderink dicht aan bij de christelijk-gereformeerde drie-verbondenleer en dr. K. Schilder, terwijl hij expliciet afstand neemt van de verbondsvisies van dr. A. Kuiper en ds. G.H. Kersten.

Het belangrijkste punt van Woelderinks visie op de doop is dat hij zich keert tegen subjectivisme: de wedergeboorte en de verkiezing als leidende principes in de doopleer. In de hervormd-gereformeerde beweging ziet hij in navolging van Kuiper dat niet Gods belofte, maar iets in de mens doorslaggevend is bij het verstaan van de doop. Het lijkt te gaan om een subjectieve “inwendige zijnswerkelijkheid” i.p.v. een objectieve “genadige gezindheid Gods”.⁷¹ Daarbij komt dat volgens Woelderink in hervormd-gereformeerde kring in tegenstelling tot Kuiper sprake is van een “veronderstelde niet-wedergeboorteleer”.⁷²

Woelderink verzet zich in het geheel tegen Kuipers en Kerstens idee over de wedergeboorte, omdat het heil volgens hem een belofte-karakter heeft in het Woord. Het gaat bij geloof niet om “zijn” en “bezitten”; dat is voor het eschaton.⁷³ Het gaat om het geloof in de belofte. Beloften zijn geen profetieën die hoe dan ook uitkomen, maar moeten geloofd worden.⁷⁴ De beloften staan in het kader van het verbond en zijn verbonden met de eis van het verbond om te geloven. Het geloof is echter geen voorwaarde om in het verbond te zijn. Geloof is gehoorzaamheid en daardoor geen werk.⁷⁵ Woelderink ontkent namelijk het onderscheid tussen het werk- en het genadeverbond. De wet en gehoorzaamheid horen bij het genadeverbond.⁷⁶

Woelderink verzette zich dus tegen een ontologische visie op geloof en wedergeboorte. Het gaat om geloof in de belofte: “elke heilswerkelijkheid is belofte- en geloofswerkelijkheid.”⁷⁷ Gelovigen zeggen, dus niet: “Wij zijn gerechtvaardigd”, maar: “Wij geloven in de belofte der rechtvaardiging.”⁷⁸ Als in het klassieke, gereformeerde doopformulier gesproken wordt over het “in Christus geheiligd”-zijn gaat het dus niet om iets innerlijks, maar de gedoopten zijn in een bepaalde staat geplaatst en dat moet worden geloofd.⁷⁹ Volgens Woelderink is er in de latere gereformeerde traditie wel een ontologische visie gekomen op geloof en wedergeboorte. Daardoor is in het spreken over doop en verbond het scholastieke onderscheid tussen inwendig en uitwendig gangbaar geworden. Maar Woelderink stelt dat men niet vooraf mag spreken over een inwendig en uitwendig verbond, waarbij het eerste alleen geldt voor de uitverkorenen. De

⁷⁰ Cf. J. Harteman, “Systeem of bijbelse spanning?: De Gereformeerde Bond en het verbond”, in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer: Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2006), 79-94, 83.

⁷¹ Graafland, “Doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 476.

⁷² Graafland, “Doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 476; Wilschut, *J.G. Woelderink*, 66.

⁷³ Graafland, “Doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 477.

⁷⁴ J.G. Woelderink, *Het Doopsformulier: Een verhandeling over zijn leer van den H. Doop* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Guido de Bres, 1938), 163-164.

⁷⁵ Graafland, “Doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 478.

⁷⁶ Graafland, “Doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 478.

⁷⁷ Graafland, “Doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 482.

⁷⁸ Cf. Graafland, “Doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 482.

⁷⁹ Woelderink, *Het Doopsformulier*, 354-356.

verkiezing mag niet heersen over het verbond.⁸⁰ Dit zou namelijk ook leiden tot een verlamming van de evangelieverkondiging. De ene roeping van het evangelie en de beloften van het verbond komen namelijk tot alle gedoopten.⁸¹ Volgens Woelderink is de doop het teken en zegel van Gods belofte. Alle gedoopten delen in de belofte en worden geroepen om haar te aanvaarden. Het gelovig aanvaarden is van belang, omdat alleen door het geloof in de belofte de dopeling ook deelt in het heil.⁸²

Volgens Woelderink komt het verbond voor de verkiezing. Hij benadrukt dat de verkiezing met name historisch van karakter is.⁸³ Zij blijkt in het verkiezen en bijeenbrengen van (groepen) mensen in de christelijke gemeente. Verkiezing van eeuwigheid speelt eigenlijk geen rol in de theologie van Woelderink en uiteindelijk neemt hij ook afstand van de verkiezingsleer van de Dordtse Leerregels. Op een bepaalde manier houdt zo ook Woelderink verbond en verkiezing dicht bij elkaar. Hij spreekt van één verkiezing – dus geen onderscheid tussen algemeen en bijzonder – die zich uitwerkt in het verbond. Bij de gelovigen wordt de lijn van de verkiezing “doorgetrokken”, terwijl bij de gedoopten die nooit tot geloof komen de lijn “afbreekt.”⁸⁴

3.2.2 Ds. I. Kievit (1887-1954)

In 1936 publiceerde Kievit het boekje *Tweeërlei kinderen des Verbonds*.⁸⁵ In dit boekje, dat grote invloed had op de hervormd-gereformeerde beweging, gaat hij in op de spanning tussen verbond en verkiezing. In de discussie rondom deze thema's neemt Kievit een tussenpositie in. Aan de ene kant zet hij zich af tegen Woelderink en (later) tegen Kersten, terwijl hij tegelijkertijd ook zowel aansluiting zoekt bij de laatste als bij de christelijk-gereformeerde drie-verbondenleer.⁸⁶ Prof. dr. W. Balke (1933-2021) stelt dat Kievit later in zijn leven is terugkomen op zijn publicatie over het verbond en dit wilde herschrijven.⁸⁷ Dit valt echter te betwijfelen, omdat Kievit er tot op het laatst van zijn leven met instemming naar blijft verwijzen.⁸⁸

In *Tweeërlei kinderen des Verbonds* behandelt Kievit dus de spanning tussen verbond en verkiezing. Aan de ene kant wil hij het verbond niet verzelfstandigen ten opzichte van de verkiezing, maar aan de andere kant wil hij de verkiezing ook niet laten heersen over het

⁸⁰ K. Exalto, “De visie op de kerk”, in: J. van der Graaf (red.), *Beproefde trouw: Vijfenzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1981) 96-154, 148-149.

⁸¹ Cf. Harteman, “Systeem of bijbelse spanning?”, 84.

⁸² Woelderink, *Het Doopsformulier*, 303.

⁸³ Graafland, “Doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, 479-480.

⁸⁴ J.G. Woelderink, *De gevaren der doopersche geestesstrooming* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Guido de Bres, 1946), 82-83.

⁸⁵ I. Kievit, *Tweeërlei kinderen des Verbonds: (Uitleggend-Leerstellig Gedeelte)* (Houten: Den Hertog B.V., 1986).

⁸⁶ C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth: Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1987), 374-375.

⁸⁷ W. Balke, *Heel het Woord en heel de kerk: Schetsen uit de geschiedenis van de vaderlandse kerk* (Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 1992), 197.

⁸⁸ J.W. Hooydonk, “Tweeërlei kinderen des Verbonds: Een studie naar de verbondsvisie van ds. Izaäk Kievit tussen 1935 en 1953 in relatie tot de visie van dr. J.G. Woelderink,” Masterscriptie, (Universiteit Utrecht, 2010), 101; Spruyt, “De jonge is de oude niet, en de oude is de jonge niet meer”, 236.

verbond.⁸⁹ Hij probeert een tussenweg te vinden door te stellen dat het genadeverbond “in de tijd wordt geopenbaard”, maar “rust op een eeuwige, onveranderlijke grondslag.”⁹⁰ In tegenstelling tot Kuyper en Kersten stelt Kievit dat alle gedoopten bij het ene verbond horen.⁹¹ Opvallend is dat Kievit ook hierbij verbond en verkiezing dicht bij elkaar houdt. Het verbond is opgericht met “Gods uitverkorenen en hun zaad.”⁹² Net als Kuyper stelt Kievit dat de verkiezing “organisch en historisch” is: zij vindt plaats binnen het verbond.⁹³

Kievits eigenheid in zijn spreken over doop en verbond ligt hierin dat hij geen onderscheid wil maken in het verbond, maar onderscheid maakt tussen de verbondskinderen. De titel van zijn publicatie wordt in de hervormd-gereformeerde beweging een staande uitdrukking: *tweeërlei kinderen des verbonds*. Aan de ene kant toont dit dat het verbond breder is dan de uitverkorenen, maar tegelijkertijd dat het mogelijk is dat de gedoopte als bondgenoot buiten het heil staat. Er zijn twee soorten verbondskinderen: werkelijke kinderen, die de Geest van het kindschap ontvangen, en bastarden.⁹⁴ De gedoopten die nooit tot geloof komen, worden zo “tijdelijk” opgenomen in het verbond.⁹⁵ Kritiek op Kievit is dat hij door dit thema zelf de nadruk legt op de negatieve kant van het verbond, terwijl hij weinig ingaat op de objectieve waarde en betekenis van het verbond.⁹⁶

In de samenvatting van *Tweeërlei kinderen des Verbonds* maakt Kievit onderscheid tussen het wezen en de bediening van verbond.⁹⁷ Het wezen beslaat alleen de uitverkorenen. Het gaat hierbij om de “inhoud”: de belofte die God vervult. De bediening heeft betrekking op de gelovigen en hun nageslacht. Het evangelie biedt de genade aan allen aan en roept op tot geloof en bekering. Als het gaat om het heil maakt Kievit hierbij onderscheid tussen “de aanbieding der voorwerpelijke genade” en “het onderwerpelijk-toegepaste heil in Christus”⁹⁸ Het heil en het verbond komen samen in het “pneumatologische aspect” van het verbond.⁹⁹ De gedoopte weet dat hij in het verbond is “opgenomen” als hij door het werk van de Heilige Geest God in Christus als Vader leert kennen.¹⁰⁰

3.3 Fundamentele discussie

Tijdens de discussie in de jaren '60 over de hervormd-gereformeerde prediking kwamen stemmen aan het woord die vergelijkbaar zijn met Woelderink en Kievit. De discussie, waar ook Van Sliedregt een rol in speelde, concentreerde zich rondom de persoon van prof. dr. C. Graafland. Graafland zette kritische kanttekeningen bij de theologie en de spiritualiteit die dominant was in de hervormd-gereformeerde beweging. Daarbij ging het hem met name om de

⁸⁹ Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 374-375.

⁹⁰ Kievit, *Tweeërlei kinderen des Verbonds*, 13.

⁹¹ Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 375.

⁹² Kievit, *Tweeërlei kinderen des Verbonds*, 20.

⁹³ Kievit, *Tweeërlei kinderen des Verbonds*, 20; cf. Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 378.

⁹⁴ Harteman, “Systeem of bijbelse spanning?”, 86.

⁹⁵ Kievit, *Tweeërlei kinderen des Verbonds*, 20.

⁹⁶ Exalto, “De visie op de kerk”, 131-132.

⁹⁷ Kievit, *Tweeërlei kinderen des Verbonds*, 122-123.

⁹⁸ Kievit, *Tweeërlei kinderen des Verbonds*, 123.

⁹⁹ Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 380.

¹⁰⁰ Kievit, *Tweeërlei kinderen des Verbonds*, 15-16.

te grote stempel die het piëtisme en de Nadere Reformatie drukten.¹⁰¹ Ook de visie op doop en verbond speelde een rol in deze spanningen.

3.3.1 *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking (1965)*

Met zijn boekje *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking* wilde Graafland in 1965 een fundamentele bezinning op de prediking in de hervormd-gereformeerde beweging op gang brengen. Hierbij keerde hij zich met name tegen het subjectivisme: het met behulp van gestalten en kenmerken willen vaststellen of men een gelovige is.¹⁰² Graafland handelde dus vanuit een vergelijkbare ervaring als Woelderink.

Graafland begint zijn boekje met het noemen van een aantal verschuivingen, die hij opmerkt in zijn tijd en (veelal) positief waardeert: een terugkeer van de theologie van de Nadere Reformatie naar de theologie van de Reformatie en een toetsing van de visie op bevinding aan de Bijbel.¹⁰³ Na in te zijn gegaan op de tijdsbetrokkenheid van de prediking, behandelt hij een aantal theologische spanningen. Zo stelt hij dat de verhouding wet en evangelie niet mag worden gezien als een normatief en chronologisch kader voor bekering.¹⁰⁴ Ook gaat Graafland in op de verhouding tussen verbond en verkiezing. Daarbij keert hij zich tegen “verkiezingsmonisme”.¹⁰⁵ Volgens Graafland blijkt dit verkiezingsmonisme uit de devaluatie van de kinderdoop. Gedoopten weten niet wat hun doop betekent zolang zij niet bekeerd zijn. Het enige dat naar voren komt in de prediking is het voorrecht dat gedoopten hebben door onder de verkondiging te komen. Volgens Graafland komt dit doordat de belofte onder de spanning van de verkiezing wordt gezet. Gods beloften hebben dan alleen betekenis voor de uitverkorenen. Terwijl Graafland stelt dat in de doop de beloften betekend en verzegeld worden aan alle gedoopten. De beloften van het verbond, die waarachtig zijn, hebben voor allen het heil tot inhoud.¹⁰⁶ Doordat dit niet verkondigd wordt, klinkt er geen appèl in de prediking en is zij enkel een beschrijving van de bekeringsweg.

3.3.2 *Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt (1965)*

Graaflands *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking* roept veel reacties op, zowel positief als negatief. In het kader van dit onderzoek is met name een serie van zeven artikelen in *De Waarheidsvriend* van belang. In deze serie gaat Graafland namelijk de discussie aan met Van Sliedregt over de inhoud van zijn publicatie. Graaflands biograaf Arjan Boersma stelt: “Het zal een prominente uitingvorm zijn van de verschillende visies binnen de Bond in de jaren ’60.”¹⁰⁷

In de eerste artikelen bespreken Graafland en Van Sliedregt hun visie op de verhouding tussen de Reformatie en de Nadere Reformatie en op de rechtvaardiging. Daarna behandelen zij in het

¹⁰¹ Arjan Boersma, *Tegendraads gereformeerd: Biografie prof. dr. C. Graafland* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2021), 67.

¹⁰² Boersma, *Tegendraads gereformeerd*, 71.

¹⁰³ C. Graafland, *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking* (Woerden: Drukkerij Zuijderduijn, 1965), 10-12.

¹⁰⁴ Boersma, *Tegendraads gereformeerd*, 73.

¹⁰⁵ Graafland, *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*, 49.

¹⁰⁶ Graafland, *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*, 50-51.

¹⁰⁷ Boersma, *Tegendraads gereformeerd*, 76.

vierde en het vijfde artikel de verhouding tussen wet en evangelie.¹⁰⁸ Met name deze artikelen zijn van belang voor dit onderzoek, omdat zij hierin ook ingaan op het verbond en de doop.

Zowel Graafland als Van Sliedregt stelt dat het in de prediking moet gaan om “de rechte verbondsprediking”¹⁰⁹ Graafland begint met te zeggen dat de prediking van wet en evangelie staat in het kader van het verbond. Wet en evangelie zijn daarom niet te scheiden en kunnen ook niet chronologisch aan elkaar voorafgaan. De wet toont dat de mens gezondigd heeft tegen de God, “die ons van het begin af aan reeds met zijn (verbonds)weldaden overladen heeft.”¹¹⁰ “Verbondsprediking” is zo altijd “evangelieprediking.” Van Sliedregt geeft aan het met Graafland eens te zijn dat de prediking staat in het kader van het verbond en dat de prediking haar ontdekkende functie en haar rijkdom ontleent aan het verbond. Vervolgens stelt hij echter: “Het gaat er maar om waar we staan: er voor of er achter.”¹¹¹ Bij Van Sliedregt komt vervolgens een *bevindelijke* focus naar voren. Daarmee bedoel ik dat hij “de (affectieve) doorleving en persoonlijke toeëigening van de gereformeerde geloofswaarheden” benadrukt.¹¹² Hij verwijt Graafland namelijk dat hij “over de ‘afsnijding’ heenspringt.”¹¹³ De verbondskinderen leren pas het verbond verstaan als zij bevindelijk de verbondswraak – de wet en hun verlorenheid – leren kennen. Van Sliedregt stelt namelijk dat God “Zijn verbond ordelijk uitvoert” in de heilsorde.¹¹⁴

Het vijfde artikel begint Graafland met de vraag of Van Sliedregt hem wel goed begrijpt, want hij wil de bevindelijke kennis nergens ontkennen. Vervolgens gaat Graafland in op de verhouding tussen rechtvaardiging en heiliging. Daarbij legt hij de nadruk op de doorgaande werking van de rechtvaardiging, terwijl Van Sliedregt volgens hem benadrukt dat de rechtvaardiging eenmalig is. Daarbij maakt Graafland een verwijzing naar de doop: “Is er dan niet de eenmalige gebeurtenis? Ja, maar die zou ik dan in aansluiting op Rom. 6 vooral willen zien in de Heilige Doop.”¹¹⁵ Ook hierbij houdt Graafland rechtvaardiging en heiliging dicht bij elkaar. De doop functioneert alleen door het geloof, dat getoond wordt in de levenswandel. Aan het einde van zijn bijdrage verwijt Graafland “coll. Van Sliedregt” dat hij “zelf zijn heilsorde opstelt, en daarmee de heilsorde van God vereenzelvigt.”¹¹⁶ Op dit laatste verwijt wil Van Sliedregt in zijn bijdrage niet ingaan; hij verwijst alleen naar de heilsorde in Romeinen 8:29-30. In zijn verdere reactie op Graafland noemt Van Sliedregt ook één keer de doop. Als het gaat om de verhouding tussen rechtvaardiging en heiliging wil ook hij hun eenheid benadrukken. Dit doet hij door te stellen dat Christus zowel gegeven is tot rechtvaardiging als tot heiliging. De rechtvaardiging kent een begin in het afsterven aan de wet, “dan verder wordt uit de rechtvaardiging en in de heiliging geleefd door het geloof in Christus.”¹¹⁷ Waarna hij opmerkt:

¹⁰⁸ C. Graafland en J. van Sliedregt, “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt IV,” *De Waarheidsvriend* 43 (1965): 2-4; C. Graafland en J. van Sliedregt, “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt V,” *De Waarheidsvriend* 44 (1965): 4-5, 7.

¹⁰⁹ Graafland en Van Sliedregt, “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt IV,” 2.

¹¹⁰ Graafland en Van Sliedregt, “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt IV,” 2.

¹¹¹ Graafland en Van Sliedregt, “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt IV,” 3.

¹¹² Nicolette Hijweege, *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring: Een psychologische studie*, Studies op het terrein der godsdienstpsychologie (Kampen: Uitgeverij Kok, 2004), 13.

¹¹³ Graafland en Van Sliedregt, “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt IV,” 3.

¹¹⁴ Graafland en Van Sliedregt, “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt IV,” 4.

¹¹⁵ Graafland en Van Sliedregt, “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt V,” 4.

¹¹⁶ Graafland en Van Sliedregt, “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt V,” 4.

¹¹⁷ Graafland en Van Sliedregt, “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt V,” 5.

“De Doop doet niet anders dan als sacrament dit voor het geloof onderstrepen tot versterking van het geloof.”

3.4 Evaluatie

Aan het einde van dit hoofdstuk maak ik kort de balans op van welke spanningen er waren in de tijd van Van Sliedregt in de hervormd-gereformeerde beweging rondom de doop.

In het historisch kader waar ik inging op de doopleer van Woelderink en Kievit, bleek dat de spanningen en discussies deels overeenkomen met de spanningen en discussies uit het vorige hoofdstuk. Ook in hun theologiseren over de doop worden hervormd-gereformeerden steeds geconfronteerd met de spanning tussen verbond en verkiezing. De eigenheid van de spanningen in de hervormd-gereformeerde beweging lijkt te zijn dat men zich bewust is van deze spanning. Ook degenen die verweten wordt de verkiezing te laten heersen over het verbond, willen recht doen aan de betekenis en de inhoud van het verbond voor alle gedoopten. Tegelijk willen zij ook het gegeven dat niet allen gedoopten daadwerkelijk geloven en zalig worden meenemen in hun denken. Opvallend is dat steeds vanuit de pastorale praktijk de vraag naar boven kwam of de verkiezing niet heerste over het verbond. Daarbij merk ik op, dat het ook opvallend is dat zowel Woelderink als Graafland uiteindelijk afstand nemen van de verkiezingsleer van Dordtse Leerregels.¹¹⁸ Spanningen en discussies over doop en verbond hangen samen met de vraag naar de zekerheid van het heil en daarmee met de prediking. Dit is expliciet het geval bij de discussie waarbij Van Sliedregt betrokken raakt. Uit deze discussie blijkt dat het denken over de doop ook raakt aan de visie op de heilsorde. Het punt dat het denken over verbond en doop verbonden is met prediking en heilsorde, geeft een extra aanleiding om vanaf het volgende hoofdstuk te bekijken hoe Van Sliedregt in zijn eigen prediking ingaat op de thematiek van heilswerkelijkheid in de doop.

¹¹⁸ Cf. Harteman, “Systeem of bijbelse spanning?”, 88.

4. “In het geloof beschouwd”

De betekenis van de doop in ds. J. van Sliedregts verklaring van de Heidelbergse Catechismus

4.1 Inleiding

Nadat ik in de vorige twee hoofdstukken ben ingegaan op de hedendaagse en de historische context rondom spanningen en discussies rondom de heilswerkelijkheid van de doop, ga ik vanaf dit hoofdstuk in op de doopleer van ds. J. van Sliedregt. Als eerste staat de vraag centraal hoe ds. J. van Sliedregt de betekenis van de doop beschrijft in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus.

Na een korte weergave te hebben gegeven Van Sliedregts visie op het belang van deze thematiek, ga ik allereerst vanuit de tweedeling teken en zegel in op de verhouding tussen het teken en de betekenis van de doop(handeling). Daarna sta ik stil bij een aspect dat Van Sliedregt zelf ter sprake brengt: onder- en overschatting van de doop. Vervolgens ga ik achtereenvolgens uitgebreider in op de oorsprong en de inhoud van de doop. Tot slot behandel ik drie punten die Van Sliedregt opmerkt met betrekking tot het dopen van kinderen.

4.2 Belangrijke thematiek

Van Sliedregt begint zijn eerste preek die specifiek over de doop gaat met de volgende opmerking:

Niemand zal wel durven beweren, dat het sacrament van de Heilige Doop een levende, troost verwekkende en vermanende werkelijkheid Gods is in het hart van Gods gemeente, in onze tijd. In het algemeen toch zegt het sacrament weinig of niets. Men staat op de uiterlijke bediening ervan aan de kinderen, doch waar ziet men beven voor de vermaning of verkwikt worden door de vertroosting, die uit het sacrament opkomt?¹¹⁹

In het vorige hoofdstuk is al duidelijk geworden dat ook Van Sliedregt stelt dat een juiste visie op de doop van belang is. Dat dit in zijn tijd ontbrak, komt volgens hem door het tekort aan onderwijs en een eenzijdige focus op bevindelijke geloofskennis, die samengaat met de gedachte van de betekenisloosheid van het uitwendig gedoopt zijn.¹²⁰ Dit verklaart wellicht waarom Van Sliedregt in zijn catechismusverklaring wel negen preken wijdt aan de doop, waarbij hij ingaat op verschillende aspecten en hoorders.

In zijn eigen context zag Van Sliedregt twee ontwikkelingen, waaruit volgens hem blijkt dat de betekenis van de doop niet werd verstaan. De eerste ontwikkeling die hij noemt, is dat “met het sacrament van de Heilige Doop veel lichtvaardiger wordt omgegaan, dan met het Heilig Avondmaal.”¹²¹ Het tweede dat Van Sliedregt noemt, is de brede dooppraktijk.¹²² Hij schrijft over “gedoopt heidendom” en “zo is mede door de kerk de Heilige Doop Gods tot een aanfluiting

¹¹⁹ J. van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, Uw Enige Troost: Prediking van de Heidelbergse Catechismus (Houten: Den Hertog B.V., 1986), 54.

¹²⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 52-53.

¹²¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 30.

¹²² Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 103-104.

gesteld.”¹²³ Beide ontwikkelingen wijzen volgens hem op een onderwaardering van dit sacrament.

4.3 “Heilige, zichtbare waartekenen en zegelen”

In de Heidelbergse Catechismus worden de sacramenten gedefinieerd als “heilige, zichtbare waartekenen en zegelen.”¹²⁴ Als eerste stap in het onderzoek naar de doopleer van Van Sliedregt ga ik in op de vraag wat het betekent dat de doop een teken en een zegel is. Nog voordat ik inga op de inhoud van de doop, sta ik stil bij de vraag wat de werking van de doop is. Het gaat hierbij om de verhouding tussen het teken en de betekenis. In een van zijn preken haalt Van Sliedregt met instemming Augustinus van Hippo (354-430) aan: “Het zijn, zeide hij, tekenen van onzichtbare Goddelijke dingen. De uitwendige tekenen beelden wat af, nl. de genade Gods.”¹²⁵ Vanaf Augustinus wordt in de (westerse) sacramentsleer een onderscheid gemaakt tussen een uiterlijk en zichtbaar teken én een innerlijke en onzichtbare genade.¹²⁶ In de theologiegeschiedenis is echter verschillend gedacht over dit onderscheid, terwijl juist het denken over dit onderscheid inzicht geeft in de verhouding tussen de doophandeling en het heil.

4.3.1 Het doopwater

Van Sliedregt gaat in zijn catechismusverklaring op verschillende plaatsen uitgebreid in op het teken van het sacrament van de doop: water. Volgens Van Sliedregt is het niet willekeurig dat de sacramenten bediend worden met de tekenen waarmee dat gebeurt: “Het is zo, dat God reeds in de schepping in brood en water en wijn een zin en gedachte legde, waardoor deze elementen tekenen en zegelen Zijner genade zouden kunnen zijn.”¹²⁷ Dat de doop bediend wordt met water verbindt Van Sliedregt dus rechtstreeks met de schepping en het doel waarmee God het water geschapen heeft.

Van Sliedregt stelt dat het water een universele betekenis heeft, die tweeledig is: reiniging en leven.¹²⁸ Het teken van de doop is daarmee wezenlijk verbonden met zijn betekenis: vergeving en vernieuwing. Dit is opvallend, omdat Van Sliedregt in zijn sacramentsleer het primaat lijkt te leggen bij het Woord: zowel de inhoud als de werking van het sacrament worden bepaald door het Woord: “zonder het Woord is toch het sacrament niets.”¹²⁹ In zijn spreken over het doopteken lijkt het echter dat het water ook zonder het Woord al zijn betekenis kreeg. Temeer omdat Van Sliedregt opmerkt: “deze reiniging kreeg vanzelf een diepere en geestelijke betekenis.”¹³⁰ Wat het Woord over de inhoud van de doop zegt, lijkt zo enkel een bevestiging van wat de natuur al zegt. Dat Van Sliedregt op deze manier zo’n nadruk legt op het doopteken, is omdat hij wil benadrukken dat het sacrament niet alleen geestelijk zou zijn, maar ook een

¹²³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 104.

¹²⁴ “De Heidelbergsche Catechismus” 25.66, in: J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften* (Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1940), 143-217, 179.

¹²⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 22.

¹²⁶ Justin S. Holcomb and David A. Johnson, “Introduction: Mapping Theologies of Sacraments”, in: Justin S. Holcomb and David A. Johnson (eds.), *Christian Theologies of the Sacraments: A Comparative Introduction* (New York: NYU Press, 2017), 1-11, 1.

¹²⁷ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 36.

¹²⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 57-58.

¹²⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 122.

¹³⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 57.

materiële kant heeft.¹³¹ Daarom gaat hij zover te stellen dat als het uiterlijke teken wordt aangepast, het sacrament wordt vernietigd.

4.3.2 Teken en betekenis

In zijn catechismusverklaring stelt Van Sliedregt zelf deze vraag: “Zijn de sacramenten slechts tekenen, slechts symbolen of zijn ze meer?”¹³² Vervolgens doet hij een beroep op de sacramentsleer van Johannes Calvijn – waarbij hij de visie van Huldrych Zwingli (1484-1531) afwijst – om te stellen dat het sacrament “vooral” een zegel is van Gods genade.¹³³ Zoals al aangegeven is er in de theologiegeschiedenis discussie geweest over de vraag wat de verhouding is tussen de betekenis en het teken van sacrament. In de (gereformeerde) Reformatie zijn drie verschillende stromingen te onderscheiden:¹³⁴

- I. Het *symbolisch memorialisme*, dat stelt dat de elementen in het sacrament slechts symbolen zijn die Gods genade tonen, maar dat er in de werking geen verband bestaat tussen het zichtbare teken en de innerlijke genade.
- II. Het *symbolisch parallelisme*, dat stelt dat de elementen slechts een parallel of visuele analogie bieden waarin getuigd wordt van de innerlijke werking van goddelijke genade, die onafhankelijk is van de tekenen.
- III. Het *symbolisch instrumentalisme*, dat stelt dat de tekenen of elementen van een sacrament daadwerkelijk de instrumenten zijn, waardoor de Heilige Geest de geestelijke werkelijkheid, die de sacramenten symboliseren, overbrengt.

De teksten van de Heidelbergse Catechismus over de doop kunnen zowel symbolisch-parallelistisch als een symbolisch-instrumentalistisch worden geïnterpreteerd.¹³⁵ Omdat Van Sliedregt zich bij het uitleggen van wat het betekent dat de doop een zegel is beroept op Calvijn, mag verwacht worden dat hij net als Calvijn de doop symbolisch-instrumentalistisch uitlegt. Het symbolisch instrumentalisme verschilt van het (rooms-katholieke) *sacramenteel realisme* – dat stelt dat de doop een automatische of mechanische werking heeft – omdat het ook de vrijheid van God, het werk van de Heilige Geest en het geloofsantwoord van de dopeling benadrukt.¹³⁶

Van Sliedregt stelt dat het sacrament pas begrepen wordt en inhoud krijgt als het teken en de betekenis worden onderscheiden, maar niet gescheiden. Van scheiding is sprake als alleen een parallel wordt getrokken tussen wat het doopteken doet en wat de betekenis is:

De uitwendige bediening van de dienaar bij de doopvont, en de inwendige bediening van de Heilige Geest, die eigenlijk met die uitwendige bediening niets heeft uit te staan dan alleen, dat de uitwendige een beeld is van de inwendige, doch verder niets met elkander te maken hebben.¹³⁷

¹³¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 56, 58.

¹³² Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 38.

¹³³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 39.

¹³⁴ Cf. B.A. Gerrisch, “Sign and Reality: The Lord’s Supper in the Reformed Confessions”, in: B.A. Gerrisch, *The Old Protestantism and the New: Essays on the Reformation Heritage* (London; New York: T&T Clark International, 2004), 118-130, 128.

¹³⁵ Lyle D. Bierma, *Font of Pardon and New Life: John Calvin and the Efficacy of Baptism* (Oxford: Oxford University Press, 2021), 202-204; Lyle D. Bierma, *The Theology of the Heidelberg Catechism: A Reformation Synthesis* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2013), 78-81.

¹³⁶ Bierma, *Font of Pardon and New Life*, 242-243.

¹³⁷ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 56.

In dit citaat keert Van Sliedregt zich duidelijk tegen het symbolisch memorialisme (van Zwingli), maar het is de vraag of hij daadwerkelijk instemt met het symbolisch instrumentalisme, dat het doopwater daadwerkelijk ziet als instrument waardoor de Heilige Geest het heil overbrengt. In het kader van de verhouding tussen Woord en sacrament schrijft Van Sliedregt:

Waaruit zal nu de zekerheid worden ontvangen, dat het uitwendige gebeuren van de Doop werkelijk dat betekent en verzegelt; dat het dus niet misleidt en bedriegt, en op voze grond doet rusten? Niet uit de schone gelijkenis, die er op zichzelf ligt in uitwendige reiniging door water en inwendige reiniging door bloed en Geest van Christus; ook niet omdat de kerk het zegt, of omdat het een eeuwenoude traditie in de kerk is. Doch alleen omdat Christus dit uitwendige waterbad heeft ingezet, en daarbij toegezegd heeft, dat zo zeker de ziel gewassen is als het lichaam met water besprengd en gewassen is in de Heilige Doop.¹³⁸

In het volgende hoofdstuk ga ik hier uitvoeriger op in, maar hier wordt duidelijk dat Van Sliedregt benadrukt dat de Heilige Geest in de doop werkt door te wijzen op Woord: het geloof – dat, zoals zal blijken, ook pas later komt – richt zich op de woorden van Christus.¹³⁹ Dit maakt dat Van Sliedregts visie meer aansluit bij het symbolisch parallelisme dan bij het symbolisch instrumentalisme.

4.4 Onder- en overschatting van de doop

In de voorgaande paragraaf heb ik al opgemerkt dat Van Sliedregt zich keert tegen de onderschatting van de doop door het symbolisch memorialisme, dat een scheiding maakt tussen het teken en de betekenis van het sacrament. Ook op een andere plaats in zijn catechismusverklaring gaat Van Sliedregt hierop in. Allereerst bij de behandeling van de vragen en antwoorden 72 en 73 van de Heidelbergse Catechismus. Daarnaast staat hij stil bij de historische ontwikkeling die hij ziet. Dit laatste sluit aan bij wat ik geschreven heb in de vorige twee hoofdstukken.

4.4.1 Geestelijke realiteit

Het theologisch spreken van Van Sliedregt over de doop zou ik willen karakteriseren als *spiritueel*, waarbij de nadruk ligt op het geestelijke en gelovige aspect: “Deze beide zaken, wat de Doop op zichzelf niet doet, en wat zij wel is en doet als instrument des Geestes, blijven te zamen voor het geloof, en worden niet van elkander gescheiden.”¹⁴⁰ De vraag wat de doop niet en wel doet, ziet Van Sliedregt belichaamd in respectievelijk de vragen 72 en 73 van de Heidelbergse Catechismus. Volgens Van Sliedregt – en ik denk dat hij dat terecht opmerkt – keert vraag 72 zich tegen de overschatting van de doop: “Is dan het uiterlijk waterbad de afwassing der zonden zelve?”¹⁴¹ Terwijl de catechismus zich in de volgende vraag keert tegen de onderschatting van de doop: “Waarom noemt dan de Heilige Geest den Doop het bad der wedergeboorte en de afwassing der zonden?”¹⁴²

De vraag die dit oproept, is wat volgens Van Sliedregt dan het over- en onderschatten van de doop inhoudt; en wat de juiste manier is om met deze spanning om te gaan.

¹³⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 63-64.

¹³⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 72.

¹⁴⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 87.

¹⁴¹ “De Heidelbergsche Catechismus” 27.72, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 183.

¹⁴² “De Heidelbergsche Catechismus” 27.73, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 183.

Overschatting van de doop ziet Van Sliedregt in de opmerking: “dat het sacrament zelf die genade automatisch meedeelt, ook al moet er bij het ontvangen de bereidheid zijn tot het geloof.”¹⁴³ Waar bij het symbolisch memorialisme een scheiding wordt gemaakt tussen teken en betekenis, maakt men bij doopoverschatting geen onderscheid tussen teken en betekenis: “het teken gaat op in de betekenende zaak.”¹⁴⁴ Volgens Van Sliedregt gaat het geestelijke karakter van het sacrament dan verloren. In het volgende hoofdstuk ga ik hier dieper op in, maar ik merk alvast op dat Van Sliedregt sterk benadrukt dat de sacramenten alleen door het geloof kunnen worden verstaan. Als reden voor de overschatting van de doop noemt hij dat “de geestelijke, sacramentele taal [bijvoorbeeld de uitdrukking “het bad der wedergeboorte” (Tit. 3:5), *NvdT*] van Gods Woord (...) spoedig niet meer” werd “verstaan, doch vleselijk misverstaan naar de letter.”¹⁴⁵ Ook dan blijkt het spirituele karakter van Van Sliedregts theologie, omdat hij stelt dat dit voortkomt uit het feit dat er geen sprake is van geloof.¹⁴⁶

Op de onderschatting van de doop gaat Van Sliedregt minder uitgebreid in dan op de overschatting van het sacrament. Al kan hetgeen dat in de vorige paragraaf naar voren kwam met betrekking tot het scheiden van teken en betekenis ook als onderschatting van de doop worden gezien. Daarnaast gaat hij in de historische ontwikkeling die hij waarneemt in op de onderschatting van de doop. In het verband van vraag 73 valt nog op dat Van Sliedregt de doop dan “een ontwijfelbaars onderpand van de inwendige geestelijke reiniging door Christus’ bloed en Geest” noemt.¹⁴⁷ In de volgende zin zegt hij: “Zij [de Kerk, *NvdT*] weet en vertrouwt in het geloof, dat wat de aardse dienaar met het water van de Doop aan het lichaam gedaan heeft, dat doet Christus aan de ziel door Zijn bloed en Geest.”¹⁴⁸ Het opvallende is dat Van Sliedregt hier een voltooide tijd gebruikt. Dit sluit meer aan bij het symbolisch parallelisme, dan bij het symbolisch instrumentalisme: het heil wordt gewerkt nadat de doop is ontvangen.

4.4.2 Historische ontwikkeling

De sterke nadruk op het geloof komt ook naar voren in de historische ontwikkeling die Van Sliedregt schetst. Hij stelt dat na de Reformatie een deel van de gereformeerde traditie in haar doopleer opnieuw “scholastisch” is geworden. Met deze term duidt Van Sliedregt op een verstandelijk redeneren zonder geloof:

Doch helaas is men weer koud gaan beredeneren, wat God de Heilige Geest door middel van de Heilige Geest doet, en heeft men losgelaten de noodzaak vanuit het geloof tot het sacrament te naderen en te leren: dat is de zin van het sacrament, als het in het geloof beschouwd wordt.¹⁴⁹

Volgens Van Sliedregt is de gereformeerde traditie in de laatste eeuw in twee kampen verdeeld. Hier heeft hij het (deels) over dezelfde historische stemmen als ik in het tweede hoofdstuk heb behandeld. De ene groep – de volgelingen van ds. G.H. Kersten – stelt: “de uiterlijke doopbediening doet niets. Gods Geest moet het inwendig doen.”¹⁵⁰ Volgens Van Sliedregt zorgt

¹⁴³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 82-83.

¹⁴⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 83.

¹⁴⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 83.

¹⁴⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 85.

¹⁴⁷ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 87.

¹⁴⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 87.

¹⁴⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 88.

¹⁵⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 89.

een te grote nadruk op de wedergeboorte in de toekomst, die hij niet ontkent, ervoor dat de doop geen plaats meer krijgt in “het geestelijke bewustzijn van de gemeente.”¹⁵¹ Ook hier is sprake van een scheiding tussen teken en betekenis, waartegen Van Sliedregt zich keert, omdat die voor geloof bij elkaar horen. De tweede groep – de aanhangers van dr. A. Kuiper – houdt teken en betekenis bij elkaar, maar “wat dus als belofte Gods, als voorwerp des geloofs bedoeld is, gaat men nu als feitelijk gegeven, losgemaakt van het geloof, voorstellen.”¹⁵² In deze opmerking keert Van Sliedregt zich tegen de kuiperiaanse veronderstelde wedergeboorte. Uit deze opmerking blijkt een verschillende visie op geloof tussen Van Sliedregt en Kuiper. Van Sliedregt bedoelt met “geloof” enkel de geloofsdaad, terwijl Kuiper ook de geloofswortel als “geloof” ziet. Dit verschil blijkt ook uit Van Sliedregts opmerking dat “het levende geloof (...) strikt persoonlijk” is “en dit „ja” antwoorden van het geloof op de Heilige Doop van een kind is een bijzondere geloofsoefening (incidenteel), en niet een algemeen gegeven op het erf der kerk.”¹⁵³ Ook hier wordt duidelijk dat Van Sliedregt ook bij het geloof van kinderen schrijft over een geloofsoefening of -daad.

4.5 Theocentrische oorsprong van de doop

Van Sliedregt benadrukt naast het spirituele karakter van de doop ook het theocentrische karakter van dit sacrament. In zijn catechismusverklaring gaat hij uitgebreid in op de Goddelijke oorsprong van de doop, zowel wat betreft zijn betekenis als zijn ontstaan. Het theocentrische karakter van een sacrament lijkt wellicht vanzelfsprekend, maar is goed om te benadrukken om te laten beseffen dat discussies over de doop ook echt *theo-logische* discussies zijn.

4.5.1 Trinitarisch karakter

De betekenis van de doop is volgens Van Sliedregt in oorsprong trinitarisch. Want het doopwater wordt teken en zegel van de genade door Gods instelling, waarvoor geldt:

De drieënige God staat hierachter. Van God de Vader dalen ze af als de verkiezende oorzaak en bron. De Heere Christus de Zoon, heeft in het nieuwe Verbond de twee sacramenten van Heilige Doop en Heilig Avondmaal in opdracht des Vaders ingezet, en de Heilige Geest hanteert ze als instrumenten om mede daardoor de Vader en de Zoon in het hart der gemeente te verheerlijken.¹⁵⁴

In dit citaat lijkt Van Sliedregt – net als Calvijn in zijn doopleer – gebruik te maken van de scholastieke drieslag: oorzaak (*causa*), materie (*materia*) en gevolg (*effectus*).¹⁵⁵ De Vader als Bron van het sacrament, de Zoon als Inhoud en de Geest als Uitvoerder. Toch bepaalt ook het sacrament bij het ene werk van de drie-enige God. Deze eenheid sluit aan bij de opmerking die Van Sliedregt maakt over het feit dat de eerste doopformule die werd gebruikt, waarschijnlijk “in Naam van Jezus Christus” was: “in Christus” zijn namelijk “de Vader en de Geest mede tegenwoordig.”¹⁵⁶

¹⁵¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 89.

¹⁵² Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 90.

¹⁵³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 90.

¹⁵⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 35.

¹⁵⁵ I. John Hesselink, “Pneumatologie”, in: Herman J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, vert. W.G. Hurkmans en M.J. Boon (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 337-352, 348.

¹⁵⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 78.

4.5.2 Heilshistorische ontwikkeling

De Goddelijke oorsprong van de doop blijkt ook in zijn ontstaan, of in lijn met wat Van Sliedregt schrijft: de heilshistorische ontwikkeling die het sacrament heeft doorgemaakt. Wat opvalt in Van Sliedregts hermeneutiek is dat hij een sterke nadruk legt op de eenheid tussen het Oude en het Nieuwe Testament; verderop zal dat ook weer blijken. Uit zijn beschrijving van de doop zijn drie heilshistorische stadia af te leiden: het oudtestamentische en het nieuwtestamentische sacrament, met daartussen de doop van Johannes de Doper.

Van Sliedregt stelt dat er in het Oude Testament al twee bijzondere sacramenten (of schaduwen) waren, die in het bijzonder wezen op het zijn in en het leven uit het verbond: de besnijdenis en het Pascha.¹⁵⁷ Beiden ziet hij als parallel van de nieuwtestamentische sacramenten: doop en avondmaal. Zonder deze parallel te willen ontkennen, vraag ik mij wel af of Van Sliedregt recht doet aan de overige oudtestamentische feesten, zoals Grote Verzoendag, door te stellen dat Pascha en besnijdenis een ander karakter hadden. De parallel die Van Sliedregt ziet tussen besnijdenis en doop is dat zij in wezen dezelfde inhoud hebben: “inzijn in het Verbond Gods.”¹⁵⁸ Ook tussen de doop van Johannes en de christelijke doop is volgens Van Sliedregt in wezen geen verschil, omdat zij dezelfde inhoud hebben:

In die Doop werd de verslagen zielen verzekerd, dat in het Koninkrijk Gods, dat hij aankondigde, de vergeving der zonden hun zou worden geopenbaard. De Doop van Johannes wees heen naar en verzekerde de vergeving der zonden in Christus, Die zou geopenbaard worden had dus als inhoud Christus en Zijn genade.¹⁵⁹

Van Sliedregt benadrukt dat de doop van Johannes en de oudtestamentische besnijdenis in wezen gelijk waren aan de christelijke doop, maar niet in graad: zowel in de besnijdenis als in de doop van Johannes kreeg de dopeling nog geen inwendig getuigenis door de Heilige Geest dat Christus' werk volbracht was.¹⁶⁰ Dit laat zien dat volgens Van Sliedregts de doop ook een sterk pneumatologisch karakter heeft. Na Pinksteren is een “nieuw tijdperk” aangebroken, waarin “de Heilige Geest” woont “in het hart der Kerk, verheerlijkend daar de Vader en de Zoon, in de volle kennis der verzoening en vrede met God door Christus.”¹⁶¹ Het nieuwtestamentische sacrament is daarom anders van werking dan in de vorige stadia:

... de genade die nu, na Pinksteren, in de Doop wordt toegebracht, veel rijker en heerlijker is dan voordien. Immers, nu kan de Pinkstergeest door het sacrament van de Doop werken, en Die brengt in de Doop, de verzekering van het volbrachte en ontsloten werk van Christus. Nu, na Pinksteren, verzegelt de Doop niet de genade in Christus in de kern, maar de volle ontsloten en ontplooiden genade, in Christus verschenen en geopenbaard.¹⁶²

Dit pneumatologische karakter sluit ook weer aan bij het eerdergenoemde trinitarische aspect, aangezien de Heilige Geest (de Uitvoerder) Christus (de Inhoud) brengt in het hart van de gelovige.¹⁶³

¹⁵⁷ Cf. Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 47.

¹⁵⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 45.

¹⁵⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 74.

¹⁶⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 74.

¹⁶¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 74.

¹⁶² Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 75.

¹⁶³ Cf. Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 75.

4.6 De inhoud van de doop

Nadat ik aan het begin van dit hoofdstuk ben ingegaan op de vraag wat Van Sliedregt schrijft over de doop als teken en zegel, ligt nu de vraag voor wat de doop betekent en verzegelt. Anders geformuleerd: de vraag naar de inhoud van de doop. Van Sliedregts spreken over de inhoud van de doop heeft zowel betrekking op de soteriologie als op de ecclesiologie, waarbij opvalt dat beiden een sterk christocentrisch karakter hebben. In het volgende hoofdstuk ga ik dieper in op de wijze waarop de dopeling door het geloof gebruik kan maken van de inhoud van zijn doop. Daar wordt het onderstaande dus ook geconcretiseerd en uitvoeriger beschreven.

4.6.1 Soteriologische betekenis

In aansluiting bij de Heidelbergse Catechismus brengt Van Sliedregt twee hoofdelen naar voren met betrekking tot de betekenis van de doop: “twee groepen weldaden.”¹⁶⁴ Deze hoofdelen zijn de rechtvaardiging en de heiliging. Het doopwater tekent en verzegelt de afwassing van de zonden door Christus’ bloed en de vernieuwing van het leven door Christus’ Geest. In de beschreven heilshistorische ontwikkeling kwam al naar voren dat volgens Van Sliedregt ten diepste Christus Zelf de Inhoud van de doop is. Door dit christocentrische accent kan hij ook de eenheid van rechtvaardiging en heiliging benadrukken. Christus heeft zowel de verzoening als de uitroeiing van de zonden verdiend.¹⁶⁵ Wie deelt in Christus, deelt in Hem zowel in de rechtvaardiging als in de heiliging.

4.6.2 Ecclesiologische betekenis

In de preken van Van Sliedregt komt naast de soteriologische betekenis van de doop die de Heidelbergse Catechismus benadrukt, nog een betekenis naar voren die betrekking heeft op de ecclesiologie: “De Heilige Doop is het sacrament van de inlijving in de gemeente, het lichaam des Heeren.”¹⁶⁶ In de doop wordt daarmee “openlijk bevestigd” wat al door geboorte gold: de dopeling behoort tot Gods verbond.¹⁶⁷ Daarmee tekent en verzegelt de doop ook voor het geloof dat de gedoopte niet op zichzelf staat, maar met “de onverbreekbare band der verkiezende genade Gods des Vaders en van het bloed des Zoons en van de heiliging des Geestes” verbonden is aan de christelijke kerk.¹⁶⁸ Dit heeft voor Van Sliedregt zowel een historisch als een universeel karakter: de dopeling is nu verbonden met de kerk van alle tijden, en van alle plaatsen.

4.7 De kinderdoop

Het laatste aspect van de doopleer van Van Sliedregt dat ik in dit hoofdstuk bespreek, is de vraag hoe hij schrijft over het dopen van kinderen. Van de negen preken over de doop in Van Sliedregts catechismusverklaring gaan er vier over de kinderdoop. Vanuit deze preken haal ik drie aspecten naar voren die noemenswaardig zijn, omdat ze iets tonen van de eigenheid van Van Sliedregt en omdat ze leerzaam kunnen zijn voor hedendaagse discussies over de doop.

4.7.1 De bijbelse grond voor de kinderdoop

Van Sliedregt begint zijn behandeling van de kinderdoop met een motivering dat de kinderdoop bijbels gegrond is. Deze motivering begint hij met het verdedigen van vier “geloofsaxioma’s”, die

¹⁶⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 40.

¹⁶⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 41.

¹⁶⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 71.

¹⁶⁷ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 93.

¹⁶⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 95.

bestreden worden door tegenstanders van de kinderdoop.¹⁶⁹ Daarbij denkt Van Sliedregt met name aan (de theologie van) prof. dr. K. Barth (1886-1968).¹⁷⁰ Voordat ik inga op deze axioma's merk ik op dat deze methode ook voor het hedendaagse theologische debat over de doop leerzaam is, omdat dat gebaat is bij het vooraf inzichtelijk maken van gedeelde en/of verschillende overtuigingen en vooronderstellingen.

De vier geloofsaxioma's die Van Sliedregt benoemt, zijn:

- I. "Dat de bijbel Gods Woord, Gods openbaring, is. Niet, Gods Woord in zich heeft, Gods Woord kan worden door de Heilige Geest, maar Gods Woord is."¹⁷¹
- II. Dat het Oude en het Nieuwe Testament in wezen "gelijkwaardige grootheden" zijn.¹⁷²
- III. Dat, hoewel er sprake is van twee bedelingen, het in de heilsgeschiedenis gaat om de continuïteit van het ene genadeverbond.
- IV. Dat zowel in de oude als in de nieuwe bedeling het genadeverbond een geestelijk karakter heeft.

De geloofsaxioma's die Van Sliedregt noemt, hebben allemaal te maken met de hermeneutiek. Het is terecht dat hier de vinger bij wordt gelegd, omdat in een theologisch gesprek langs elkaar heen kan worden gesproken als men onbewust niet dezelfde schriftvisie heeft.

Omdat de eenheid van het verbond veronderstelt dat er sprake is van een eenheid van verbondspartners, stelt Van Sliedregt dat bovenstaande axioma's "noodzakelijk" uitkomen bij de kinderdoop.¹⁷³ Daarbij benadrukt hij op verschillende manieren met name het vierde axioma. Zo stelt hij dat de inhoud en het teken van het verbond gedurende de hele heilsgeschiedenis wezen op een geestelijke, eeuwige zegen: "gemeenschap met God door Christus."¹⁷⁴ Opvallend is dat Van Sliedregt ook de band tussen (verbonds)ouders en (verbonds)kinderen niet biologisch, maar geestelijk interpreteert: ouders en kinderen moeten op grond van de schepping niet worden gezien als individuen, maar als geestelijke eenheid.¹⁷⁵ Vanuit deze overtuiging meent Van Sliedregt dat Ismaël en Ezau – na Pinksteren ook Israël – door hun ongeloof buiten het verbond komen te staan.¹⁷⁶ Door deze opmerking vraag ik me af of Van Sliedregt het geestelijke niet scheidt van het biologische, waardoor te weinig recht wordt gedaan aan het 'eeuwige' karakter van het genadeverbond.

4.7.2 Verbond en verkiezing

Uit zijn catechismusverklaring wordt duidelijk dat voor Van Sliedregt de grond voor de kinderdoop is dat zij in het *verbond* zijn. Daarbij maakt hij eenmaal expliciet de opmerking: "we moeten het Verbond niet laten opgaan in de verkiezing."¹⁷⁷ Omdat Van Sliedregt wil

¹⁶⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 105-107.

¹⁷⁰ Cf. Karl Barth, *The Doctrine of Reconciliation*, Church Dogmatics, trans. G.W. Bromiley and Thomas Forsyth Torrance (Edinburgh: T&T Clark, 1969), IV.4:48-220.

¹⁷¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 106.

¹⁷² Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 106.

¹⁷³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 108.

¹⁷⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 108.

¹⁷⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 108-109, 131.

¹⁷⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 109.

¹⁷⁷ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 114.

benadrukken dat God die niet-uitverkorenen niet aan zichzelf overlaat, beroept hij zich op Calvijn om vier graden van verkiezing te onderscheiden:¹⁷⁸

- I. God heeft de mens naar Zijn beeld en gelijkenis geschapen
- II. God brengt groepen mensen in contact met Zijn bijzondere openbaring.
- III. God maakt onderscheid tussen groepen mensen door hen een helderder of duisterder zicht op Zijn bijzondere openbaring te geven.
- IV. God verkiest individuele mensen tot de zaligheid.

Van Sliedregt stelt: “het Genadeverbond omvat de tweede, derde en vierde graad der verkiezing.”¹⁷⁹ Door het evangelie openbaart God Zijn verbond (graad 2 en 3), dat door het geloof wordt ingewilligd (graad 4). Net als Kuiper en ds. I. Kievit interpreteert Van Sliedregt de verkiezing hier organisch:

Hij komt met Zijns heilsverkondiging tot bepaalde geslachten, en zo breidt zich onder die geslachten het erf des Verbonds uit, en in die weg komen de uitverkorenen ten eeuwigten leven tot de inwendige, zaligmakende inwilliging van het Verbond, als weldaad van het Verbond zelf.¹⁸⁰

Een verwijt richting Van Sliedregt kan zijn dat hij de verkiezing op deze manier laat heersen over het verbond.¹⁸¹ Bovenstaand citaat maakt echter duidelijk dat de verhouding tussen verkiezing en verbond niet negatief geduid hoeft te worden. Van Sliedregt noemt de “inwilliging van het Verbond” immers “weldaad van het Verbond”. Dat betekent dat alles wat nodig is om de verkiezing te verwezenlijken in het verbond te vinden is. Aangezien alle gedoopten delen in het verbond, is voor hen alles wat noodzakelijk is om zalig te worden voorhanden.

4.7.3 *Erf des verbonds*

In bovenstaand citaat noemt Van Sliedregt ook de term *erf des verbonds*. Dit is een term die vaak voorkomt in zijn doopleer. Iemand als de eerder genoemde prof. dr. C. Graafland heeft zich sterk verzet tegen deze term. In *Van Calvijn tot Barth* noemt hij in dit verband expliciet Van Sliedregt om vervolgens diens gebruik van deze term negatief te interpreteren:

Het woord ‘erf’ geeft aan het verbond een ruimtelijke voorstelling, die als kernmoment niet adequaat is, omdat het in het verbond tussen God en de mens veeleer om een *relatie* dan om een *ruimte* gaat, ... Concreet doet het woord ‘erf’ ons denken aan het plattelandsbeeld van een boerderij met daar omheen een erf. Men kan op het erf zich bevinden, maar dan is men nog niet in de boerderij zelf. Trouwens, wie verkeren op het erf? Niet de kinderen van de boer, want zij wonen in de boerderij zelf. Maar de hond, het vee, ...¹⁸²

Het is de vraag of Graaflands negatieve interpretatie terecht is. Ik heb vanuit Van Sliedregts gebruik van deze term in zijn catechismusverklaring twee redenen om dit te betwijfelen. Allereerst omdat Van Sliedregt de uitdrukking “op het erf des Verbonds” synoniem gebruikt aan

¹⁷⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 114-115; Calvijn maakt dit onderscheid in zijn uitleg van Maleachi 1:2-3: Johannes Calvijn, “De Profeet Maleachi”, in: Johannes Calvijn, *De kleine Profeten: Habakuk, Zefanja, Haggai en Maleachi*, Verklaring van de Bijbel door Johannes Calvijn, vert. W de Graaf (Goudriaan: De Groot, 1976), 2:311-460, 324-328.

¹⁷⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 115.

¹⁸⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 115.

¹⁸¹ Cf. C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth: Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme* (’s-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1987), 380-381.

¹⁸² Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 382.

“in het huisgezin Gods, de gemeente van Christus.”¹⁸³ De kinderen van het erf verkeren dus niet op het woonerf, maar in de boerderij. Een positieve interpretatie vind ik nog aannemelijker als ik Van Sliedregts eigen uitleg van deze term lees:

Met andere woorden, wat wil het zeggen, dat we leven op het erf van Zijn genadeverbond, in onderscheid van andere geslachten der aarde. Dat wil zeggen, dat er een testament geopend ligt in het midden van ons, geldende ons en onze kinderen, het testament der genade, vermaakt aan zondaren door Christus Jezus, de Zoon van God, Die het van kracht heeft gemaakt door Zijn dood. De dood des Testamentmakers is tussenbeide getreden, nl. Christus en Zijn bloedstorting, en daarmee wordt de ganse erfenis van Hem gelegateerd aan de zondaren en hun kroost tot wie God naar Zijn verkiezend welbehagen met dit testament komt.¹⁸⁴

Dit citaat maakt duidelijk dat Graaflands interpretatie van de term *erf des verbonds* te weinig recht doet aan Van Sliedregts positieve spreken over het behoren tot het verbond. Niet de hond en het vee, maar de kinderen – “erfgenamen van Christus” – staan immers in het testament.¹⁸⁵ Daarom heeft de term niet alleen betrekking op ruimte, maar ook op relatie. De term *erf* kan daarom beter niet als *woonerf*, maar als *erfenis* van het verbond, worden geïnterpreteerd.

4.8 Evaluatie

Voordat ik in het volgende hoofdstuk, inga op de verhouding tussen de doop en het geloof in de doopleer van Van Sliedregt, geef ik eerst een korte evaluatie met betrekking tot de vraag hoe Van Sliedregt de betekenis van de doop beschrijft in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus.

Allereerst laat Van Sliedregt het belang van de onderzochte thematiek zien. De theologische doordenking van de doop is van belang vanwege zijn inhoud en zijn werking. Zowel de oorsprong, de werking als de inhoud zijn namelijk allereerst theocentrisch: de doop is ingesteld door God, de doop is een werktuig van God en de doop wijst op God.

De doop heeft daarnaast ook een trinitarisch aspect. Hij wordt bediend binnen het verbond, dat verbonden is met het verkiezend handelen van God de Vader. De verkiezing leidt niet tot versmalling van het verbond, maar is juist de garantie voor de verwezenlijking van het verbond. De christocentrische inhoud van de doop toont dat de dopeling in de gemeenschap met Christus deelt in de rechtvaardiging en heiliging én verbonden is met Zijn lichaam. Als werktuig van de Heilige Geest heeft de doop ook een spiritueel karakter: hij kan niet los worden gezien van het geloof.

Het spirituele karakter van de doop vraagt om een nadere doordenking in het volgende hoofdstuk. De vraag moet behandeld worden of het geloof een voorwaardelijke functie heeft ten opzichte van de doop. Daarnaast is in dit hoofdstuk nog niet duidelijk geworden hoe Van Sliedregt de precieze werking van de doop beschrijft: de doop is teken en zegel, maar welke gevolgen heeft dat voor de gelovige en de ongelovige dopeling.

¹⁸³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 93.

¹⁸⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 116.

¹⁸⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 116.

5. “In het geloof gesmaakt”

De verhouding tussen geloof en doop in ds. J. van Sliedregts verklaring van de Heidelbergse Catechismus

5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk heb ik stilgestaan bij de betekenis van de doop volgens ds. J. van Sliedregt. In dit hoofdstuk onderzoek ik deze thematiek nader door in te gaan op de vraag hoe Van Sliedregt de plaats van het geloof in verhouding tot de doop beschrijft in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus.

Vanuit het vorige hoofdstuk neem ik de vraag mee of het geloof een voorwaarde is voor de betekenis van de doop en de vraag hoe Van Sliedregt precies denkt over de werking van dit sacrament om dieper in te gaan op de verhouding tussen geloof en doop. Nadat ik een samenvatting heb gegeven van de verhouding tussen Van Sliedregts visie op deze twee concepten, werk ik dit breder uit door eerst in te gaan op een aantal aspecten die betrekking hebben op wat het geloof ziet in de doop en daarna op een aantal aspecten rondom de vraag wat het geloof(sleven) heeft aan de doop.

5.2 Gelovig bezien van de doop

In het vorige hoofdstuk is al een aantal keer gebleken dat Van Sliedregt de doop en het geloof dicht bij elkaar houdt. Verschillende keren benadrukt hij dat het sacrament alleen wordt verstaan als het door geloof bezien wordt:

Nodig tot recht verstaan van de Doop is dus het waarachtige geloof, om nl. in alle eenvoud des harten, zonder redenering, in besef en gevoel van zonde en schuld voor God, en alle heil buiten uzelf zoekend in Christus, te luisteren naar hetgeen de Heilige Geest in het Woord getuigt en met het sacrament van de Doop bedoelt.¹⁸⁶

Opvallend bij het schrijven van Van Sliedregt over het geloof is dat dit een sterk *bevindelijk* karakter heeft. Nogmaals merk ik op dat ik met deze term het benadrukken van “de (affectieve) doorleving en persoonlijke toeëigening van de gereformeerde geloofswaarheden” bedoel.¹⁸⁷ Deze nadruk leidt ertoe dat – ondanks dat Van Sliedregt doop en verbond op de hele gemeente betreft, zoals in het vorige hoofdstuk bleek – de ervaring van de betekenis van de doop voorbehouden is aan het selecte gezelschap van de gelovigen. Als hij zich keert tegen over- en onderschatting van de doop, schrijft hij: “Zie, daarbij blijft het en moet het gelaten worden. De doop-genade laat zich niet omschrijven, maar kan alleen in het geloof gesmaakt worden.”¹⁸⁸

Dit roept de vraag op of de doop onder de beheersing van het geloof staat. Is de doop in betekenis en werking afhankelijk van het geloof? Het is de vraag of Van Sliedregt zelf dit een juiste vraag zou vinden, omdat deze vraag “een verstandelijk, buiten het geloof om” spreken over de doop kan impliceren.¹⁸⁹ Maar toch zegt hij hier wel wat over. In een van de eerste preken over de

¹⁸⁶ J. van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, Uw Enige Troost: Prediking van de Heidelbergse Catechismus (Houten: Den Hertog B.V., 1986), 86.

¹⁸⁷ Nicolette Hijweege, *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring: Een psychologische studie*, Studies op het terrein der godsdienstpsychologie (Kampen: Uitgeverij Kok, 2004), 13.

¹⁸⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 90.

¹⁸⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 90.

sacramenten schrijft hij: “Het sacrament blijft van Gods zijde altijd sacrament, of het in het geloof gebruikt wordt of niet.”¹⁹⁰ De doop is dus niet afhankelijk van het geloof. De doop is zelfs niet betekenisloos zonder geloof:

Waar dus in ongelooft de belofte Gods wordt veracht, daar doet de Doop geen nut tot zaligheid. Dat wil echter niet zeggen, dat daarom de Doop dan niets inhoudt. O neen, de Doop is altoos teken en zegel der belofte Gods. Maar waar de belofte veracht wordt, daar baat de Doop niet tot zaligheid, omdat de Doop zonder de belofte niets is. Echter, al wordt de belofte veracht, zo blijft nochtans de belofte op zichzelf altijd bondig en vast, want het is Gods belofte.¹⁹¹

In het vorige hoofdstuk is al gebleken dat volgens Van Sliedregt Gods verbond(sbelofte) maken dat de kinderen van de gemeente gedoopt moeten worden. In dit verband is het opvallend dat Van Sliedregt meerdere keren in zijn catechismusverklaring benadrukt dat voor het dopen van volwassenen “het levende, zaligmakende geloof” noodzakelijk is, omdat voor hen niet geldt dat zij door geboorte tot het genadeverbond behoren.¹⁹² Tegelijk stelt Van Sliedregt kort voor deze opmerking dat de kerk niet kan oordelen over het hart, maar dat het daarom van belang is om de volwassenen eerst te onderwijzen in de kern van het evangelie en daarna over te gaan tot de doopbediening. Deze volgorde baseert hij op het doopbevel in Mattheüs 28:19. Naar aanleiding van deze tekst zegt hij ook: “Zo wordt dan hier zeker de grondslag gevonden van hele volkeren, die onder de beademing van het Evangelie komen (*corpus christianum*).”¹⁹³ Dit is opvallend, omdat Van Sliedregt aan de ene kant alleen vanuit het geloof wil spreken over de doop, maar het pleiten voor een *corpus christianum* lijkt toch een bredere kijk te impliceren. Dit lijkt hij zelf ook in te zien, omdat hij wel schrijft dat “de drang” er moet zijn “om door te stoten tot de kern, nl. tot waarachtige persoonlijke bekering en geloof.”¹⁹⁴

5.3 “De volheid van die genade, ...”

Duidelijk is dat er volgens Van Sliedregt een nauwe relatie bestaat tussen de doop en het geloof. De eerste vraag die beantwoord moet worden, is wat het geloof nu ziet in de doop. In het vorige hoofdstuk heb ik laten zien dat Van Sliedregt stelt dat na Pinksteren de doop zijn volle pneumatologische en christocentrische betekenis heeft gekregen. Hij verwoordt daarbij de betekenis van de doop voor het geloof als “de volheid van die genade”:

Daarom behoort er ook in het hart der kinderen Gods een drang te zijn om de volheid van die genade, ook door middel van hun Doop, te proeven en te smaken, zodat hun geloof versterkt wordt en wast.¹⁹⁵

Deze “volheid” houdt allereerst in dat de gelovige na Pinksteren in zijn doop bepaald wordt bij het volbrachte werk van Christus. Daarnaast dat vanaf dit heilsfeit de Heilige Geest inwoning neemt in het hart van de gelovigen, waarbij Hij voor de versterking van het geloof gebruikmaakt van de doop als Zijn werktuig.

¹⁹⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 28.

¹⁹¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 64.

¹⁹² Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 80; Cf. Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 30.

¹⁹³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 78.

¹⁹⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 78.

¹⁹⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 75.

5.3.1 *Werktuig van de Heilige Geest*

Naar aanleiding van vraag en antwoord 65 van de Heidelbergse Catechismus benadrukt Van Sliedregt dat de sacramenten genademiddelen zijn, die pneumatologisch en niet ecclesiologisch van aard zijn:

De Heilige Geest bedient Zich dus van twee middelen, door welke de gave des geloofs ons deel wordt en blijft. ... En wel genademiddelen, waarvan de Heilige Geest Zich bedient, en dus niet, zoals de roomse leer zegt: de kerk.¹⁹⁶

Het is de Heilige Geest die het geloof werkt door het Woord en dit gewerkte geloof versterkt door de sacramenten. Daarbij merkt Van Sliedregt wel op dat de Geest niet buiten de kerk en andere instellingen, zoals de prediking, om werkt.¹⁹⁷ Met deze opmerking keert hij zich tegen directe spirituele werkingen die hij waarneemt bij “geestdrijvers en mystieken.” Dit voorbehoud betekent echter niet dat de Heilige Geest volgens Van Sliedregt strikt gebonden is aan de genademiddelen. In dit verband denkt Van Sliedregt aan het werken van de zaligheid van jonggestorven kinderen, waaruit blijkt dat de Heilige Geest ook op een verborgen wijze werkt. Gewoonlijk werkt de Geest echter via de genademiddelen, omdat Hij Zichzelf daaraan verbonden heeft.¹⁹⁸

Ik merkte al op dat volgens Van Sliedregt het geloof wordt versterkt door de sacramenten, niet gewerkt. Dit onderscheid maakt ook de Heidelbergse Catechismus.¹⁹⁹ Voor het gebruiken van de sacramenten is dus geloof een voorwaarde. Dit lijkt Van Sliedregt ook te benadrukken door expliciet een onderscheid te maken tussen de kerkgang en het gebruik van de sacramenten:

Het Woord toch is het middel des Heiligen Geestes waardoor Hij het geloof allereerst werkt (vr. 65), daarom begeren we allen onder het Woord (het visnet) te komen; doch door middel van het sacrament versterkt de Heilige Geest alleen het geloof, dat gewerkt is.²⁰⁰

Dit heeft tot gevolg dat volgens Van Sliedregt de ongelovigen moeten worden vermaand gebruik te maken van de prediking, maar dat zij moeten worden afgehouden om gebruik te maken van de sacramenten.

5.3.2 *De gelovigen en hun zaad*

Doordat Van Sliedregts benadrukt dat alleen door het geloof gesproken kan worden over de doop en dat alleen door het geloof gebruikgemaakt kan worden van de sacramenten, roept dit opnieuw de vraag op hoe hij dit betreft op de doop van kleine kinderen. Opvallend is dat hij in het spreken over de doop zelf al onderscheid lijkt te maken binnen de sacramenten: “... Daarom zijn ze ook ingesteld voor de gelovigen, en wat de Heilige Doop betreft: ook het zaad der gelovigen.”²⁰¹ Vervolgens benadrukt hij nogmaals dat “eerst (...) het zaad des geloofs in ons hart” moet “zijn, zich openbarend in waarachtige zondekennis en droefheid naar God en Zijn Christus,

¹⁹⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 9.

¹⁹⁷ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 10.

¹⁹⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 10-11.

¹⁹⁹ “De Heidelbergse Catechismus” 25.65, in: J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften* (Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1940), 143-217, 179.

²⁰⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 26.

²⁰¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 26.

en dan komt het gebruik der sacramenten aan de orde.”²⁰² Ik merk op dat hier weer een visie op geloof naar voren komt, waarbij de geloofswortel zich openbaart in de geloofsdaad. Vervolgens werpt Van Sliedregt zelf de vraag op:

Maar als nu de sacramenten in het geloof moeten worden gebruikt, opdat alzo de beloften des Evangelies des te beter te verstaan zullen worden gegeven en worden verzegeld, wordt dan het sacrament van de Heilige Doop aan de kinderen van Christus’ gemeente toegediend niet een ijdel spel? Immers, de kinderen kunnen het toch niet in het geloof ontvangen.²⁰³

Vervolgens benadrukt Van Sliedregt nogmaals dat alleen vanuit het geloof de doop verstaan kan worden en dat het gevaar is dat wat bedoeld is voor het geloof, “stof tot verstandelijke beredenering” wordt.²⁰⁴ Daarna stelt Van Sliedregt dat de doop in de eerste plaats een verzegeling is van de betrouwbaarheid van Gods belofte, als een handtekening onder een koninklijke brief. Ook al wordt deze brief in de papiermand gegooid, het blijft een koninklijke brief. Daarom geldt: “zo ligt dus de noodzaak van aanwezigheid van geloof niet in het sacrament opgesloten, als zou het sacrament eerst sacrament zijn als er werkelijk geloof is, maar de noodzaak van geloof geldt voor de gebruiker van het sacrament.”²⁰⁵ Het geloof is de voorwaarde om troost te ontvangen door het sacrament. Daarbij merk ik op dat ook volgens Johannes Calvijn, die benadrukt dat sacramenten instrumenten van Gods genade zijn, de doop voor kinderen een uitgestelde werkzaamheid kan hebben tot de leeftijd dat de dopeling geloof kan tonen.²⁰⁶ Zo kunnen volgens Van Sliedregt de kinderen van de gemeente pas getroost worden door hun doop als zij die gelovig verstaan.

5.3.3 *Werking door de Heilige Geest*

In lijn met de Heidelbergse Catechismus stelt Van Sliedregt dat de doop als sacrament een werktuig van de Heilige Geest is. Wat nu de werking van het sacrament is volgens Van Sliedregt, kan samengevat worden met deze opmerking: “Zo zijn dus de sacramenten ook middelen in de hand des Geestes om de ziel nader tot Christus te brengen.”²⁰⁷ In deze opmerking valt op dat het pneumatologische karakter van het sacrament sterk verbonden is met de christocentrische inhoud. Dit valt ook op in het verdere van Van Sliedregts beschrijving. Daarvoor geldt allereerst dat de doop niet automatisch werkt; Christus en de Geest zijn vrij in Hun werking:

Zien we nu nog nader, hoe de Heilige Geest door middel van de sacramenten het geloof versterkt. Hoeveel misvattingen zijn er ook dienaangaande. De schriftuurlijke gedachte is dan deze, dat Christus door Zijn Geest de tekenen der sacramenten vergezelt. Hij is niet opgesloten in de sacramenten, zodat Zijn genade automatisch de gebruikers van het sacrament toevloeit, doch Hij vergezelt de tekenen vrijwillig, mits ze in het geloof worden gebruikt. Waar Hij dus het geloof gewerkt heeft door middel van het Evangelie, daar komt Hij onder de tekenen mede om dit geloof te versterken. Dat doet Hij naar Zijn Woord, dat niet liegen kan.²⁰⁸

²⁰² Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 26.

²⁰³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 27.

²⁰⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 28.

²⁰⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 28-29.

²⁰⁶ Lyle D. Bierma, *Font of Pardon and New Life: John Calvin and the Efficacy of Baptism* (Oxford: Oxford University Press, 2021), 165-166.

²⁰⁷ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 33.

²⁰⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 31.

Het is dus Christus die in overeenstemming met Zijn Woord door Zijn Geest tot de gelovigen komt. Dat het sacrament niet automatisch werkt, wordt verbonden met deze vrijheid van Christus en de Geest en met het geloof. Opnieuw merk ik op dat dit geloof een sterk bevindelijk karakter heeft. Dat blijkt nogmaals uit wat Van Sliedregt schrijft over de zegen van het sacrament:

Nu gaat het erom de functie die de sacramenten hebben, recht te verstaan. We hebben het hiervoor omschreven, doch moeten nu nog enkele richtlijnen geven voor de praktische zegen die de Heilige Geest door middel van de sacramenten verspreidt. En dan komen we weer terug op de zaak, dat de sacramenten slechts instrumenten zijn des Heiligen Geestes. Welnu, de Heilige Geest past de weldaden van het genadeverbond toe aan het hart des zondaars in de weg van ontdekking aan zijn zonden, blootlegging van zijn verloren bestaan, ontdekking daarop aan het werk van Christus, zodat Jezus als Borg wordt begeerd, en de ziel in Hem de Zaligmaker gaat zien; in voortgang drijft Hij de ziel uit in steeds klaardere ontdekking aan zonde en schuld en meer en meer hongeren des geloofs naar Christus, totdat Hij in afsnijding van al onze gronden buiten Christus (bekering, toestanden, beloften) de zondaar met Christus in het geloof verenigt, in Hem doet overgaan, doet mijnen en zo voor de ziel de verkiezing wordt vastgemaakt in Christus, de verzoening met God doet inleven en kennen, het Vaderhart Gods opent en het zegel der aanneming tot kind drukt in het hart.²⁰⁹

Een kritische vraag die gesteld kan worden naar aanleiding van dit citaat is of het sacrament nu geloof werkt of versterkt? In bovenstaand citaat lijkt Van Sliedregt een eerste bekering – of wedergeboorte – te omschrijven. Toch is dit niet het geval. Bovenstaand citaat laat zien dat het sacrament een plaats heeft in een terugkerende bekering. Van Sliedregt schrijft immers over het “meer en meer hongeren des geloofs.” Daarnaast heeft het sacrament ook een plaats in de voortgang of verdieping van het geloofsleven, aangezien er wordt gesproken over “in steeds klaardere ontdekking.”

De pneumatologische werking van de doop komt ook naar voren als Van Sliedregt zich nogmaals keert tegen het automatisme van de doop. Dit definieert hij in dit verband als: “Dus is het niet zo, dat we, gebruikende de sacramenten, nu daaruit zonder meer aflezen: we zijn gerechtvaardigd, verlost, Christus is ons deel, we hebben een Vader in de hemel.”²¹⁰ Volgens Van Sliedregt doet dit automatisme tekort aan het werk van de Heilige Geest, zoals beschreven in het vorige citaat. Het sacrament is dan niet langer instrument van de Geest, maar in zichzelf de “grondoorzaak der troost.”²¹¹

5.3.4 *Inwilliging van het verbond*

In dit hoofdstuk heb ik al een aantal keer de vraag opgeroepen hoe in de doopleer van Van Sliedregt het geloof zich verhoudt tot het dopen van kinderen. Zelf stelt hij dat niet het geloof – ook niet het geloof van de ouders – maar het verbond de grond voor hun doop is,²¹² Tegelijk kan enkel door het geloof de troost van het sacrament ervaren worden. Opnieuw stel ik de vraag wat de doop nu precies voor betekenis heeft voor kinderen. In het tweede hoofdstuk is gebleken dat het benadrukken van het geloof ertoe kan leiden dat de doop geen betekenis heeft voor alle

²⁰⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 32.

²¹⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 32.

²¹¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 33.

²¹² Cf. Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 103.

gedoopten. Maar geeft een gelovig spreken over de doop ook niet de mogelijkheid om betekenis- en verwachtingsvol te spreken over het dopen van kleine kinderen?

Duidelijk is geworden dat volgens Van Sliedregt de doop verbonden is met geloof en bekering. De uitdrukking die hij hiervoor gebruikt is: de *inwilliging van het verbond*. Wat hij hiermee bedoelt, wordt duidelijk uit de preek die hij houdt over de vraag wat het betekent om een verbondskind te zijn. Eerst gaat Van Sliedregt echter in op de vraag wat inwilliging van het verbond niet betekent:

Betekent het, dat allen die binnen het Verbond geboren zijn en dus het teken en zegel des Verbonds dragen, hieruit nu hebben af te leiden dat zij uitverkoren zijn ten eeuwigen leven en dus zalig worden, dat slechts het Verbod moet aanvaard, of erkend worden?²¹³

Van Sliedregt verwerpt de stelling dat het “slechts” gaat om een aanvaarden of erkennen van het verbond. Hierbij keert hij zich tegen theologen, die stellen dat de prediking alleen “de mededeling van de verzoening” is.²¹⁴ Opnieuw blijkt Van Sliedregts pneumatologische verstaan van de doop, als hij deze visie afkeurt als “doopmagie” en “louter constructie van het verstand.” Deze visie doet volgens hem geen recht aan het feit dat verbondskinderen (doel)bewuste verbondsbrekers zijn. Dit laatste maakt het nodig dat het verbond ingewilligd moet worden op een manier waarbij “zij hun ganse menszijn uitleven met hun verantwoordelijkheid voor hun daden, dat is in de weg van geloof en bekering.”²¹⁵

Met deze laatste opmerking wordt al iets duidelijk van wat het inwilligen van het verbond wel is. Als Van Sliedregt hierover schrijft, maakt hij expliciet dat de gedoopten zich niet mogen verschuilen achter de verkiezing. Zij moeten zich houden aan hetgeen geopenbaard is:

... dat God in de weg van Zijn Verbond der genade tot ons en ons zaad komt met de schenking en aanbieding van het heil in Christus, tot vergeving en vernieuwing en de oproep om Zijn heil- en troostrijk Woord te geloven en ons te bekeren tot Hem.²¹⁶

De inwilliging van het verbond begint met het verbond en de doop. Het inwilligen begint namelijk met het evangelie, dat is verzekerd in dit sacrament.²¹⁷ Door zonde en ongeloof komt de dopeling echter onder de vloek van het verbond. De inwilliging van het verbond, dat opnieuw een sterk bevindelijk karakter heeft, is het erkennen van “Gods lokking, eis, dreiging”:

Uw „ja”, dat zich allereerst openbaart in een erkennen van uw vijandig, verloren bestaan en een smartelijke droefheid naar God, doet u vallen voor Gods oordeel en om genade smeken, en doet u zoeken om de straf te ontgaan en weder tot genade te komen. Daarbij steekt God in Christus Zelf de hand toe, door u te wijzen op de pleitgronden des Evangelies, in het Verbond u voorgesteld, en zo Christus aan uw ziel voor te stellen als een volkomen Zaligmaker. Zo leeft u met dit uw „ja” ook tegelijk in wat het zeggen wil, uit genade zalig te moeten worden, want u wordt ondertussen uitgeledigd als een uitgebrande haard, zodat u leert niets meer van uzelf te hebben en te kennen en te weten, geen geloof, geen bekering, geen vergeving. En mag het door Gods genade komen tot het u verliezen aan Christus, zodat u in Hem verzoening met God en de

²¹³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 132.

²¹⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 132.

²¹⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 132.

²¹⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 133.

²¹⁷ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 134.

vergeving deelachtig wordt en zo inwendig een waar verbondskind wordt, dan is uw harteroem: Door U alleen, om 't eeuwig welbehagen.²¹⁸

Op de vraag welke plaats de doop inneemt in het inwilligen van het verbond, kan ook gezegd worden dat de inwilliging van het verbond het (gelovig) leren verstaan van de doop is. Daarnaast wil ik in dit verband vanuit een andere preek van Van Sliedregt ook nog het volgende naar voren brengen. Duidelijk is dat de doop de belofte, die de kinderen “in recht hebben” en die ingewilligd moet worden, verzegelt.²¹⁹ Opvallend is dat als Van Sliedregt in een van de preken de kinderen expliciet aanspreekt en wijst op deze belofte, hij begint en eindigt met een waarschuwing. Dat zij gedoopt zijn, staat “bovenal ... geschreven in het doopboek in de hemel bij God.”²²⁰ God ziet het doopteken en houdt de kinderen verantwoordelijk voor hun zonde en ongeloof. Maar daartussen schrijft hij iets wat licht kan werpen op de plaats die de doop in kan nemen bij de inwilliging van het verbond. Van Sliedregt doet de oproep: “denk nu eens wat de Heere God daarmee bedoeld heeft!”²²¹ Vervolgens geeft hij het voorbeeld van een rijke Man die armer werd dan armste schooier “om zo aan zondaren, en dat zijn wij, al de rijkdommen die Hij heeft, te geven, niet alleen voor deze tijd, maar eeuwig.”²²² Hij roept de kinderen op om zowel te denken aan hun doop, die het onderpand is dat de Heere Jezus is gestorven om “ons” alles te geven, als aan het feit dat de Heere kennen, liefhebben, eren en vrezen – de inwilliging van het verbond – noodzakelijk is.²²³ “Doch, zo moet je overleggen, ik ben gedoopt, en dus heeft de Heere ook beloofd dat Hij mij een nieuw hart geeft dat Hem kent, liefheeft en vreest.”²²⁴ In doop heeft een kind dus een pleitgrond voor zijn inwilliging van het verbond.

5.4 “... te proeven en te smaken”

Als het gaat om de verhouding tussen het geloof en de doop schenkt Van Sliedregt niet alleen aandacht aan de vraag wat het geloof ziet in de doop, maar ook wat de doop betekent voor het geloof. In het laatste gedeelte van dit hoofdstuk ga ik uitvoeriger in op dit laatste aspect. Een van de preken van Van Sliedregt heeft als titel *De doop als troostbron*. Hierin behandelt hij “hoe in de praktijk des geloofs Gods kinderen hebben werkzaam te zijn met hun Doop.”²²⁵ Het valt op hoe Van Sliedregt in deze preek ingaat op verschillende aspecten van de doop, die betrekking hebben op de christelijke spiritualiteit. Deze komen overeen met de soteriologische en ecclesiologische aspecten in de doop, die ik in het vorige hoofdstuk heb behandeld.

Aan het begin van de genoemde preek vat Van Sliedregt samen dat “degenen die hun hoop en verwachting in Hem leren zoeken en met zichzelf in alles bedrogen uitkomen” – daarna volgt een citaat van dr. H.F. Kohlbrugge (1803-1875) – “in hun Doop” de verzekering hebben dat zij “op Gods koninklijke, vaderlijke en zaligmakende naam, ook in Zijn boek des levens zijn

²¹⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 135.

²¹⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 118.

²²⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 119.

²²¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 120.

²²² Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 120.

²²³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 120.

²²⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 120.

²²⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 93.

opgetekend met al hun schulden, zonden en noden en dat zij dus een rijke God en genadige Vader in de hemel hebben.”²²⁶

5.4.1 Bepaald bij de rechtvaardiging

In het derde hoofdstuk bleek dat er in de tijd van Van Sliedregt predikanten waren die zich keerden tegen vormen van subjectivisme die zij in hervormd-gereformeerde kring waarnamen. In zijn spreken over de doop keert ook Van Sliedregt zich hiertegen:

Velen verkeren in die dwaling (velen van Gods kinderen), dat zij in het praktikale leven des geloofs, dus in de dagelijkse oefeningen des geloofs, eerst de geloofservaring en –aandoening in het hart willen hebben, om dan daaruit de geloofszekerheid van de vergeving der zonden te ontvangen.²²⁷

Van Sliedregt stelt echter dat volgorde geloofservaring en –zekerheid omgedraaid moet worden: het gelovig “neerzinken” op Gods getuigenis leidt tot “geloofsgenieting.”²²⁸ Bij het verkrijgen van deze geloofszekerheid speelt de doop een rol: hij geeft het getuigenis: “Uw zonden zijn u vergeven.”²²⁹ In de doop geniet het geloof dus de vergeving van zonden. In een andere preek over de doop schrijft Van Sliedregt iets vergelijkbaars:

Ja, Zijn Geest noemt zelfs (zo zeker is het getuigenis in de Doop voor het geloof) de Doop het bad der wedergeboorte en de afwassing der zonden. Van de hemel wordt alzo getuigd: „Het is gewis”, op de aarde wordt er een volk gevonden dat erop zegt: „Amen”²³⁰

Zonder dat Van Sliedregt dit zelf expliciet maakt, speelt ook hier het eenmalige karakter van de doop een belangrijke rol:

Doch nu is de Heilige Doop het onderpand van deze verlossing door Jezus’ bloed, en wordt de ziel, die gered werd van de slaafse banden en in vrijheid werd uitgeleid, door de Heilige Doop, die eenmaal aan haar bediend is, telkens weer vermaand en verzekerd (juist dan, als het levende gevoel in het hart kwijnt, en de ure der bekering, der geloofsovergang in Christus, niets zegt) dat de enige offerande van Christus, aan het kruis geschied, haar ten goede komt.²³¹

Zoals de rechtvaardiging een eenmalig gebeuren is, wordt de doop maar eenmalig bediend. Door het geloof echter steeds weer te wijzen op deze eenmalige rechtvaardiging, heeft het sacrament een blijvende betekenis in het leven uit de rechtvaardiging. Hiermee verbonden geldt voor Van Sliedregt dat een spiritualiteit die is getekend door de doop een christocentrische spiritualiteit is: “En zo wijst de Heilige Doop de ziel heen naar Christus, en met dat het zielsoog op Hem gericht wordt, ontmoet ze een Bekende, en gaat het hart weer sneller kloppen: Ja, Hij leeft en ik in Hem.”²³² Als Van Sliedregt dit punt verder uitwerkt, krijgt de doop ook een eschatologisch karakter. Zoals een man die op een verre reis gaat zijn vrouw een halssieraad geeft, zodat zij door

²²⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 92; H.F. Kohlbrügge, *Vragen en antwoorden tot opheldering en bevestiging van den Heidelbergischen Catechismus* (Akkum: Electrische drukkerij J. Stapert en Co., 1925), 77.

²²⁷ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 98.

²²⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 98.

²²⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 98.

²³⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 72.

²³¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 55-56.

²³² Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 56.

te kijken naar het sieraad de verzekering heeft dat hij terugkomt, zo heeft “Zijn [Christus’, NvdT] gemeente hier in de vreemdelingschappen in de Heilige Doop het onderpand van Zijn genade gegeven.”²³³

5.4.2 *Versterkt in de heiliging*

Het tweede aspect dat Van Sliedregt noemt, heeft betrekking op de heiliging en komt ook op andere plekken dan de eerder genoemde preek naar voren. Ook dit aspect heeft een duidelijk christocentrisch karakter. Allereerst gaat het in de heiliging om een vernieuwing van “hartsgenegenheden in de wortel ... doordat de zondaar in verborgen gemeenschap met Christus is gezet”, die wordt betekend en verzegeld in de doop.²³⁴ Daarbij komt dat “de Heilige Doop nooit tot zorgeloosheid aangaande het leven” brengt, “maar gelovig bezien van zijn Doop wekt op tot tere wandel in de vreze Gods.”²³⁵

Als het gaat om de heiliging heeft de doop op twee manieren nut voor het geloof:

Zo betuigt God in uw Doop, dat u van Hem gerekend wordt gestorven te zijn en begraven als kind van de eerste Adam. Doch ook hebt u in uw Doop onderpand van uw geestelijke gemeenschap met Christus’ dood en begraven zijn, zodat u deel hebt aan de kracht van de dood van Christus in de doding van uw vlees, hetwelk ook gevoeld zal worden, indien u waarlijk gelooft.²³⁶

Allereerst verzekert de Heilige Geest door de doop de gelovigen van hun heiliging, ondanks dat hun ervaring kan zijn dat zij niet heilig zijn. Ook in dit verband keert Van Sliedregt zich tegen subjectivisme:

Velen worden terneergeslagen door het ontwaren hunner dagelijkse zonden, en omdat zij niets merken van de nieuwhed des levens. ... Hoe komt dit? Omdat ze het bewijs voor het deel hebben aan het eeuwigheidsleven enkel en alleen zoeken in het gevoel ervan, en geen oog hebben voor hetgeen hen dienaangaande de Heilige Geest door de sacramenten wil verzekeren.²³⁷

De troost die de Heilige Geest dan in het hart stort, is dat zij in hun doop zien: “dat het eeuwigheidsleven hun deel is, dat zij de Heilige Geest hebben, dat zij de nieuwe mens hebben aangedaan, en dat zij naar de inwendige mens de Wet Gods dienen.”²³⁸ Ook in de heiliging gaat het volgens Van Sliedregt in de eerste plaats om een zaak van geloof:

De Heere verzekert de Zijnen, dat het zo is, en het is Zijn bedoelen, dat de Zijnen in het geloof op dat getuigenis mogen neerzinken. Dus niet allereerst, dat ze dit in hun leven zullen waarnemen, doch allereerst dat ze het geloven.²³⁹

Volgens Van Sliedregt gaat het ook bij de heiliging in de eerste plaats om toerekening: “dat nl. die in Christus zijn, waarlijk als der zondedood, der vloekdood gestorven zijnde, gerekend worden voor God.”²⁴⁰ Het tweede dat de doop toont en werkt, is dat de gelovigen daarnaast ook

²³³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 56.

²³⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 66.

²³⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 69.

²³⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 99.

²³⁷ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 41.

²³⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 42.

²³⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 100.

²⁴⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 99.

delen in “de zonde-dodende kracht van Christus.”²⁴¹ Christus is opgestaan uit de dood en de doop is het onderpand dat de gelovige in gemeenschap met Christus deelt in Zijn opstandingskracht.

5.4.3 Gemeenschap met de heiligen

Naast de genoemde soteriologische betekenissen, onderscheidt Van Sliedregt ook een ecclesiologische betekenis van de doop: door de doop is de gelovige verbonden met de kerk van alle tijden en plaatsen. Ook deze betekenis heeft een bevindelijk karakter, waarbij ook het christocentrische karakter opvalt: Christus is de oudste Broeder en Kostwinner in Gods gezin en in Hem heeft de gelovige gemeenschap met de ander(en). Deze gemeenschap is op twee manieren tot troost, waarbij geldt: “dit inlevend, verliezen we ons in het geheel van de Kerk des Heeren, gelijk een druppel in de zee.”²⁴²

De doop toont allereerst dat de gelovige de wereldwijde kerk als zijn familie heeft. Na dit opgemerkt te hebben, stelt Van Sliedregt zelf de vraag: “hoe vertroost nu de Heilige Geest in dit opzicht door de Doop?”²⁴³ Allereerst wijst Van Sliedregt op de eenzaamheid die gelovigen kunnen ervaren, omdat zij in hun omgeving niet begrepen worden door ongelovigen. In de doop ligt dan de troost “dat hij een grotere familie heeft, dan welke wereldling ook” en “gemeenschappelijk smart is gedeelde smart.”²⁴⁴

Het tweede dat Van Sliedregt naar voren brengt, heeft betrekking op de plaats die de gelovige inneemt en de gaven die hij heeft. Daarvoor geldt: “we hebben niet alleen voor alles te zorgen.”²⁴⁵ Dit werkt Van Sliedregt op een spirituele wijze uit. De doop heeft een bevrijdende werking als het gaat om de ervaringskant van het geloof, die ook samenhangt met het eerder genoemde subjectivisme. Tegenover de reactie dat het niet goed is als een gelovige bepaalde zaken niet of anders beleefd heeft, stelt Van Sliedregt:

Waar echter de gemeenschap der Kerk wordt ingeleefd, en we in onze Doop daarvan verzegeld worden, daar mogen we ... met blijdschap de ons van God gewezen plaats innemen, en genieten van hetgeen God aan anderen schonk, doch ons onthield (1 Kor. 12:13-27).²⁴⁶

5.4.4 Troost voor de doopouders

Het laatste dat ik in dit verband wil noemen, is de betekenis die de doop kan hebben voor het geloof van doopouders. Van Sliedregt wijdt aan deze thematiek een aparte preek. Aan de ene kant geldt dat de hele gemeente betrokken is bij de doop – zij wordt bepaald bij haar eigen doop en aangespoord tot gebed voor de dopeling, maar de doopouders nemen hier volgens Van Sliedregt een eigen plaats in.²⁴⁷ Daarbij merk ik op dat deze bijzondere plaats voor de doopouders voor Van Sliedregt niet biologisch, maar voluit geestelijk is. In het vorige hoofdstuk heb ik al laten zien dat Van Sliedregt de relatie tussen ouders en kinderen allereerst geestelijk

²⁴¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 99.

²⁴² Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 95.

²⁴³ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 96.

²⁴⁴ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 96.

²⁴⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 96.

²⁴⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 97.

²⁴⁷ Cf. Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 127-128.

en niet biologisch interpreteert. Dit geeft hen allereerst een geestelijke verantwoordelijkheid voor hun kinderen:

U ligt met uw zaad onder de belofte des heils en draagt het zegel ervan aan het voorhoofd. Het is naar het bevel Gods, opdat u voor u en uw kind alle steunsel zult wegwerpen, en voor u en uw kind de zaligheid in Christus zult zoeken.”²⁴⁸

Het eerste spirituele, maar ook praktische, aspect dat Van Sliedregt noemt, is dat de doop de opvoeding bepaalt. Op grond van verbond en doop zijn ouders verplicht om hun kinderen een christelijke opvoeding te geven: “De ouders hebben dus niet te kiezen welke opvoeding ze zullen geven, want dat heeft God reeds gedaan door hun, die in het Verbond staan, dit kind te geven.”²⁴⁹

Daarnaast geeft het de opvoeding ook ernst mee en maakt het tot een grote plicht, omdat de eeuwige bestemming van ons kind ermee verbonden is. Hier komt ook duidelijk naar voren dat volgens Van Sliedregt de doop de gelovige doopouders troost en verwachting mag geven: “Indien nu echter ons leven door genade Christus is geworden, kennen we een ingaan des geloofs in het Verbond voor onszelf, maar ook voor onze kinderen, als zaad des Verbonds.”²⁵⁰ Volgens Van Sliedregt is de kans groot dat de kinderen van gelovige ouders in het opgroeien eerst ongelovig blijken te zijn, wat de ouders uitdrijft tot God:

Vaak laat God een kind van veel gebeden een wijle over aan het goeddunken zijns harten, opdat de ouder beproefd worde, en in de strijd des gebeds geoefend. ... Wie deze weg des gebeds voor zijn zaad kent, mag vaak gezegende vruchten des Verbonds smaken, zodat hij of zij in Christus ingaande in het Verbond, vaste hoop ontvangt ten opzichte van zijn of haar omzwervend kind.²⁵¹

Dit citaat onderstreept dat Van Sliedregt grote betekenis hechtte aan het verbond, maar wel benadrukt dat daar alleen vanuit het geloof mee kan worden omgegaan. Dit blijkt ook als hij spreekt over de zaligheid van jonggestorven kinderen. In dit verband haalt Van Sliedregt de Dordtse Leerregels aan:

Nademaal wij van den wil Gods uit Zijn Woord moeten oordeelen, hetwelk getuigt, dat de kinderen der geloovigen heilig zijn, niet van nature, maar uit kracht van het genadeverbond, in hetwelk zij met hunne ouderen begrepen zijn, zoo moeten de Godzalige ouders niet twifelen aan de Verkiezing en zaligheid hunner kinderen, welke God in hunne kindsheid uit dit leven wegneemt, ...²⁵²

Deze uitspraak van de Dordtse Synode heeft de vraag opgeroepen of het hier gaat om een dogmatische uitspraak of een pastorale geruststelling.²⁵³ Het antwoord ligt waarschijnlijk ergens

²⁴⁸ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 111.

²⁴⁹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 123-124.

²⁵⁰ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 125.

²⁵¹ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 126.

²⁵² “De Canons van Dordrecht” 1.17, in: J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften* (Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1940), 218-287, 231.

²⁵³ Erik A. de Boer, ““O, ye Women, Think of Thy Innocent Children, When They Die Young!” The Canons of Dordt (First Head, Article Seventeen) between Polemic and Pastoral Theology”, in: Aza Goudriaan and Fred van Lieburg (eds.), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)*, Brill’s Series in Church History (Leiden; Boston: Brill, 2011), 261-290, 264-265.

in het midden, omdat het gaat om een dogmatische reactie op een pastorale vraag.²⁵⁴ Ook de manier waarop Van Sliedregt ingaat op deze thematiek laat zien dat dogmatiek en pastoraat niet te scheiden zijn. In het geloof liggen ze dicht bij elkaar:

Zo zal een godzalige, godvrezende ouder alleen dan de waarheid en de troost van deze zaak aan de ziel ervaren in het geloof, indien hij worstelende met God in Christus voor en over Zijn kind, in het Verbond mag ingaan in het geloof, en hij zich met zijn stervend kind als onwaardige in de Gods des Verbonds, in de Middelaar des Verbonds, verliest.²⁵⁵

In dit citaat komt opnieuw naar voren dat volgens Van Sliedregt alleen vanuit het geloof over het verbond (en de zaligheid) kan worden gesproken. Hierbij keert hij zich aan de ene kant tegen het gereformeerde subjectivisme dat “huiverend” staat ten opzichte van de uitspraak van de Leerregels, en aan de andere kant tegen het objectivisme dat “lichtvaardig” deze uitspraak gebruikt om te troosten zonder de worsteling van het geloof.²⁵⁶

5.5 Evaluatie

Aan het einde van dit hoofdstuk ga ik in een korte evaluatie in op de vraag hoe Van Sliedregt de plaats van het geloof in verhouding tot de doop beschrijft in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus. Duidelijk is dat voor Van Sliedregts geloof en doop onafscheidelijk zijn. In mijn onderzoek heb ik onderscheid gemaakt tussen de behandeling van de betekenis van de doop en zijn verhouding tot het geloof. Ik denk dat dit onderscheid voor Van Sliedregt ondenkbaar zou zijn. Hij stelt namelijk dat alleen vanuit het geloof gesproken kan worden over de betekenis en de werking van dit sacrament.

Als werktuig van de Geest versterkt de doop het al gewerkte geloof. Daarnaast is het geloof – voor Van Sliedregt de geloofsdaad – een voorwaarde om te delen in de werking van de doop. Dit betekent niet dat de doop zonder geloof geen sacrament is, maar zijn betekenis en werking worden gestempeld door Gods belofte. Gods beloften zijn betrouwbaar en waar zonder geloof, maar een mens kan er alleen in delen door het geloof. Daarmee verbonden is het bevindelijke karakter van dit sacrament. In lijn met Van Sliedregt zeg ik dat de doop de dopeling toont en doet beseffen wie hij is in zichzelf en Wie God is voor hem. Door geloof en bekering komt de dopeling hierachter. De doop vereist daarmee het geloof, maar belooft het tegelijkertijd ook.

Als werktuig van de Geest neemt de doop ook een plaats in binnen het geloofsleven. Tegen het subjectivisme rondom de vergeving van zonde en heiliging van het leven, betekent en verzegelt de doop dat de dopeling deelt in Christus' rechtvaardigheid en heiligheid. Daarnaast verzekert de doop de gemeenschap die de dopeling heeft met alle heiligen en troost hij de doopouders, die hun kind(eren) ten doop hebben gehouden. In de christelijke spiritualiteit, die gevormd wordt door het verstaan van de doop, staat volgens Van Sliedregt Christus en Zijn beloften centraal. De doop zorgt ervoor dat de gedoopte in het geloof alleen Hem in het oog en hart heeft.

²⁵⁴ De Boer, ““O, ye Women, Think of Thy Innocent Children, When They Die Young!” The Canons of Dordt (First Head, Article Seventeen) between Polemic and Pastoral Theology”, 288.

²⁵⁵ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 127.

²⁵⁶ Van Sliedregt, *Waartekenen en zegelen*, 126-127.

6. “In het geloof gebruikt”

Een theologische doordenking van de doop vanuit ds. J. van Sliedregts verklaring van de Heidelbergse Catechismus

6.1 Inleiding

In het laatste hoofdstuk van dit onderzoek ga ik als conclusie in op de vraag hoe het spreken van ds. J. van Sliedregt over de heilswerkelijkheid van de doop in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus – tegen de achtergrond van de toenmalige spanningen in de hervormd-gereformeerde beweging rondom de doop – bijdraagt aan de theologische doordenking van de betekenis van de doop in de gereformeerde gezindte in Nederland.

Allereerst geef ik vanuit de vorige hoofdstukken een aantal aspecten door die van belang zijn voor het beantwoorden van deze vraag, waarna ik deze aspecten met elkaar in gesprek breng. Nadat ik een evaluatie heb gegeven van het onderzoek en een aantal suggesties voor vervolgonderzoek, vat ik het geheel tot slot samen als beantwoording van de onderzoeksvraag.

6.2 De doop en het geloof

In dit onderzoek richt ik mij op de betekenis van de doop. Bewerkt dit sacrament heil? Wat is de plaats van het geloof hierin? In het onderzoek is gebleken dat zowel in de historische context van Van Sliedregt als in de hedendaagse context van de gereformeerde gezindte sprake is van spanningen rondom de doop: tussen verbond en verkiezing, belofte en vervulling, doop en geloof. Al deze spanningen komen samen in de spanning tussen objectivisme en subjectivisme. Voor Van Sliedregt gaat het bij objectivisme om een overschatting van de doop, doordat geen onderscheid wordt gemaakt tussen teken en betekenis. Er is dan sprake van heilswerkelijkheid, los van geloof. Bij subjectivisme gaat het daarentegen om een onderschatting van de doop, omdat teken en betekenis van elkaar worden gescheiden. Dan is er sprake van heilswerkelijkheid, los van de doop.

Een terechte vraag is hoe Van Sliedregt in zijn catechismusverklaring deze spanning wil overkomen en of hij daarin slaagt. In zijn doopleer legt Van Sliedregt een grote nadruk op het geloof, dat voor hem altijd een geloofsdaad is. Dit betekent dat voor Van Sliedregt de heilswerkelijkheid van de doop niet los kan worden gezien van het geloof van de dopeling. Daarom stelt Van Sliedregt ook dat het heil gewerkt wordt nadat de doop is ontvangen. Omdat Van Sliedregt zijn werk als predikant verricht heeft in een context waarin sprake is van kinderdoop, kan de kritische vraag gesteld worden wat de doop dan doet bij kinderen. Voor hun ouders is het tot troost, maar wat doet de doop op het moment van de doophandeling bij een kind, dat geen waarneembare geloofsdaad verricht? In dit verband is het van belang om op te merken wat volgens Van Sliedregt de doop als sacrament is. Een sacrament is een handeling van God: het is een teken en zegel van Zijn belofte. Daarom is de doop niet afhankelijk van geloof in de zin dat ook zonder geloof de doop betrouwbaar is: Gods beloften zijn en blijven waar. Op deze manier bepaalt de doop als teken en zegel van Gods belofte bij de werkelijkheid van het heil en brengt de dopeling hiermee in contact. De dopeling kan echter alleen door het geloof ook de troost van Gods belofte ervaren.

In het onderzoek is duidelijk geworden wat het geloof volgens Van Sliedregt mag doen met de doop. Het sacrament mag een grote rol spelen in het geloofsleven. De doop richt het geloof op het volbrachte werk van Christus in de rechtvaardiging en de heiliging. De doop doet het geloof delen in de gemeenschap der heiligen. De doop bepaalt het geloof van ouders bij Gods genade

voor hun kind(eren).

De vraag wat de doop met het geloof doet, is het tweede aspect dat van belang is. Van Sliedregt benadrukt dat de doop het werktuig van de Heilige Geest is. In zijn catechismusverklaring geeft Van Sliedregt een aantal aanzetten voor verdere doordenking van de vraag wat dit betekent. In het vervolg van dit laatste hoofdstuk werk ik dit uit met het oog op de spanningen in gereformeerde gezindte rondom de doop. Hierbij maak ik echter wel de kritische kanttekening dat het ook aan het einde van dit onderzoek de vraag blijft op welke manier dit aspect functioneert bij Van Sliedregt. In zijn catechismusverklaring komt een sterke focus op het Woord en de Heilige Geest naar voren. Daardoor blijft het – ondanks dat hij het belang van het doopteken – de vraag wat het belang van het doopwater nu precies is.

6.3 De doop en de Heilige Geest

Een rode draad in doopleer van Van Sliedregt is de uitdrukking “in het geloof.” Het benadrukken van het geestelijke en gelovige aspect maakt duidelijk dat het hem gaat om een spiritueel spreken over doop. Van Sliedregt laat zien dat de doop als sacrament zich er niet voor leent om erover te redeneren en theologiseren zonder geloof. Vanuit God is en blijft de doop een sacrament zonder geloof, maar vanuit de mens is alleen iets zinnigs te zeggen over en te ervaren uit de doop door het geloof. Deze zienswijze drukt een stempel op het geheel van de theologie; en zonder dit uitvoerig uit te kunnen werken, merk ik op dat het ook impliceert dat zonder geloof geen academische theologie kan worden beoefend.

Aan het begin van het onderzoek heb ik een aantal spanningen in de gereformeerde gezindte rondom het theologisch denken en spreken over de doop gedestilleerd. De eerste stelling die ik aan het einde van dit onderzoek opwerp, is dat “in het geloof” deze spanningen misschien niet helemaal worden opgelost, maar wel bij elkaar worden gebracht. In het geloof is het verbond namelijk de bedding voor de verkiezing, terwijl de verkiezing de verzekering is voor de (heils)uitwerking van het verbond. In het geloof vinden de beloften hun vervulling, terwijl het geloof door de belofte blijvend leeft uit die vervulling. Van Sliedregt laat zien dat doop en geloof heel dicht bij elkaar liggen: het geloof leeft uit doop, terwijl doop het geloof versterkt.

Mijn tweede stelling aan het einde van dit onderzoek is dat de gereformeerde gezindte gebaat zou zijn bij een gelovig spreken over doop in de lijn van Van Sliedregt. Dit voorkomt aan de ene kant koude en kille redenering over verbond en verkiezing, belofte en vervulling; en geeft aan de andere kant de mogelijkheid om oog te krijgen voor de heilswerkelijkheid van de doop. Van Sliedregts doopleer stelt echter wel een kritische vraag aan de gereformeerde gezindte. In het onderzoek heb ik laten zien dat Van Sliedregt in het kader van de kinderdoop spreekt over een aantal geloofsaxioma's. Wil de gereformeerde gezindte verder komen in de theologische doordenking van de doop, is het nodig om uit te spreken wat er bedoeld wordt als er gesproken wordt over de term *geloof*. Is dat de geloofswortel, het geloofsvermogen of de geloofsdaad? Eerst moet duidelijk zijn wat geloof is, voordat verder spreken over de doop en de heilswerkelijkheid van dit sacrament nuttig is. Omdat het geloof zich richt op het heil buiten de mens – het volbrachte werk van Christus – is het terecht dat Van Sliedregt benadrukt dat het bij geloven gaat om de geloofsdaad. Spreken over een geloofskiem en een geloofsvermogen zonder de geloofskennis van Christus zorgt voor objectivisme of subjectivisme rondom de doop.

Met deze laatste opmerking kom ik opnieuw bij de belangrijkste spanning in de gereformeerde gezindte rondom de doop: objectivisme tegenover subjectivisme. Van Sliedregts doopleer geeft

echter een handreiking om deze spanning te overkomen. Deze handreiking heeft alles te maken met de vraag wat de doop doet met het geloof.

Van Sliedregts nadruk op het pneumatologische karakter van de doop kan de gereformeerde gezindte verder helpen in haar doordenking van dit sacrament. Van Sliedregt laat zien dat de doop het werktuig van de Heilige Geest is. En in het werk van de Heilige Geest komen objectivisme en subjectivisme samen. Objectivisme als eenzijdige focus op het heil buiten de mens in het volbrachte werk van Christus, waar het doopwater op wijst. Subjectivisme als eenzijdige focus op Gods werk in het hart van de gelovige, zonder dat het doopwater daar een rol bij speelt. In lijn met de christelijke traditie laat Van Sliedregt zien dat de doop een trinitarisch karakter heeft: de Vader is zijn Bron, de Zoon zijn Inhoud en de Geest zijn Uitvoerder. Volgens Van Sliedregt heeft de doop na Pinksteren zijn volle betekenis en werking gekregen. Het werk van de Heilige Geest bestaat sinds Pinksteren daarin dat Hij de objectieve inhoud van de doop – het volbrachte werk van Christus – als subjectieve werking brengt in het hart van de gelovige. In zijn catechismusverklaring geeft Van Sliedregt aanzetten om dit werk van de Geest in doop onder woorden te brengen, zowel als het gaat om de eerste als de voortgaande bekering. Juist het gelovig spreken over de doop kan zo laten zien dat object en subject in het geloof niet te scheiden zijn. In de doop betekent en verzegelt de Heilige Geest dat Christus en christen in het geloof met elkaar verbonden zijn. Dat is de heilswerkelijkheid van de doop.

6.4 Evaluatie

In dit onderzoek heb ik ervoor gekozen om veertien historische preken te gebruiken als dogmatisch exposé om vervolgens lijnen te trekken naar een hedendaagse, theologische discussie. Omdat de historische theologische context overeen bleek te komen met de hedendaagse theologische context, was het mogelijk om deze verbinding op een juiste manier te leggen. Het feit dat het bij het onderzoeksmateriaal om preken gaat, maakte echter dat het theologisch spreken niet altijd eenduidig was. Zo werd bijvoorbeeld in de ene preek Gods verbondszegen benadrukt, terwijl in een andere preek de nadruk lag op Gods verbondseis en –wraak. Maar omdat het ging om verschillende preken, is hun onderlinge verhouding niet precies duidelijk geworden. Het ontbreken van een dichtgetimmerd dogmatisch kader hoort misschien ook wel tot de eigenheid van het genre. Dit sluit ook inhoudelijk aan bij het onderzoek, omdat in Van Sliedregts tijd vragen en discussies over de doop voortkwamen uit prediking en pastoraat. En juist “in het geloof” zijn dogmatiek, pastoraat en homiletiek onafscheidelijk, omdat het in het geheel van de theologie gaat om een gelovig gebruiken in plaats van een verstandelijk redeneren.

Anders dan vooraf gedacht ben ik niet toegekomen aan een bestudering van Van Sliedregts preken in zijn catechismusverklaring over geloof en rechtvaardiging. Het was oorspronkelijk mijn bedoeling om Van Sliedregts geloofsbegrip hiermee duidelijk te maken. Tijdens het onderzoek naar zijn preken over de doop bleek dit echter niet nodig te zijn, omdat deze preken zelf hier al genoeg stof voor aanreikten. Een suggestie voor vervolgonderzoek is de vraag of en hoe de thema's doop en verbond een rol spelen in Van Sliedregts preken over geloof en rechtvaardiging. Worden gelovigen op grond van hun doop bepaald bij de rechtvaardiging? Worden ongelovigen op grond van het verbond opgeroepen tot geloof?

Het is opvallend dat de doop raakt aan allerlei thema's in de dogmatiek, zoals Van Sliedregts preken duidelijk maken. De doop raakt van de scheppingsleer – het doopwater als

schepping – tot de pneumatologie – het doopwater als genademiddel. In het verband van dit onderzoek noem ik nogmaals de plaats die het theologisch denken over het geloof inneemt. Hiermee verbonden is ook mijn tweede suggestie voor vervolgonderzoek. In dit onderzoek kwam naar voren dat er in de gereformeerde gezindte niet alleen verschillende visies op de doop zijn, maar ook op het geloof. Het zou het onderzoeken waard zijn om te bezien of er een verband is tussen verschillende visies op geloof en verschillende visies op de doop. Gaat het benadrukken van de geloofsdaad altijd samen met de nadruk op geloofsverantwoordelijkheid? En gaat het denken vanuit een geloofskiem samen met het vereenzelvigen van verbond en verkiezing?

Het onderzoek naar de doopleer van Van Sliedregt raakt aan het geloof en daarmee ook aan mij als gelovige. Onderzoek naar de doop was een onderzoek naar mijzelf. Anders dan ik had verwacht, ben ik – misschien door tijd- en werkdruk – weinig toegekomen aan persoonlijke, spirituele doordenking van de onderzochte thematiek. Ik hoop dat het er nog van komt. Het onderzoek vormde voor mij wel een kritische spiegel als het gaat om het “gelovig” werkzaam zijn, zowel aan de academie als in de kerk. Laat ik mij leiden door verstandelijke redenering, of beschouw en smaak ik steeds vanuit het geloof?

6.5 Conclusie

Aan het einde van dit onderzoek stel ik nog een keer de vraag hoe het spreken van ds. J. van Sliedregt over de heilswerkelijkheid van de doop in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus een bijdrage kan leveren aan de theologische doordenking van de betekenis van de doop in de gereformeerde gezindte in Nederland.

Het theologiseren in de gereformeerde gezindte over de doop wordt gekenmerkt door spanningen, die te maken hebben met de heilswerkelijkheid van de doop. Ten diepste gaat het om de spanning tussen objectivisme en subjectivisme; respectievelijk het benadrukken van de doop of het geloof. Van Sliedregt reikt door geloof en doop bij elkaar te houden in zijn catechismusverklaring denklijnen aan om deze spanning te doorbreken. Hij laat zien dat het in de doop in de eerste plaats gaat om een teken en zegel van Gods belofte. Het geloof doet daar niets aan toe, het ongeloof doet daar niets vanaf. Tegelijkertijd deelt de dopeling alleen door een daad van geloof in het beloofde heil. Dit geloof staat echter niet los van de doop. De doop is namelijk het werktuig van de Heilige Geest. Het geloof ziet en ervaart door de doop dat de Geest het heil in het hart van de gelovige brengt. De heilswerkelijkheid van de doop is daarmee een geloofswerkelijkheid. Daarom past bij het omgaan met de doop niet een verstandelijk redeneren en debatteren, maar alleen een gelovig gebruiken.

7. Literatuurlijst

- Baarsen, Dirk. *Sporen van Comries rechtvaardigingsleer: Een onderzoek naar de receptie van de rechtvaardigingsleer van Alexander Comrie (1706-1774) in de gereformeerde gezindte in Nederland tijdens de twintigste eeuw*. Apeldoorn: Labarum Academic, 2021.
- Balke, W. *Heel het Woord en heel de kerk: Schetsen uit de geschiedenis van de vaderlandse kerk*. Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 1992.
- Barth, Karl. *The Doctrine of Reconciliation*. Vol. IV.4. Church Dogmatics. Translated by G.W. Bromiley and Thomas Forsyth Torrance. Edinburgh: T&T Clark, 1969.
- Beiser, Frederick. "History of Ideas: A Defense," in: Herman Cappelen, Tamar Szabo Gendler, and John Hawthorne (eds.), *The Oxford Handbook of Philosophical Methodology* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 505-524.
- Bel, A., red. *Acta van de Generale Synoden van de Gereformeerde Gemeenten 1907-1959*. Woerden: Kerkelijk Bureau Gereformeerde Gemeenten, 2007.
- Belt, H. van den. *Een eeuwig verbond: Over de betekenis van de heilige doop*. Leiden: Uitgeverij Groen, 2022.
- Belt, H. van den. "Waar is het Lam?: Overwegingen bij het neocalvinisme." *Theologia Reformata* 3 (2008): 38-53.
- Bierma, Lyle D. *Font of Pardon and New Life: John Calvin and the Efficacy of Baptism*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Bierma, Lyle D. *The Theology of the Heidelberg Catechism: A Reformation Synthesis*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2013.
- Boer, Erik A. de. "'O, ye Women, Think of Thy Innocent Children, When They Die Young!' The Canons of Dordt (First Head, Article Seventeen) between Polemic and Pastoral Theology", in: Aza Goudriaan and Fred van Lieburg (eds.), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)*, Brill's Series in Church History (Leiden; Boston: Brill, 2011), 261-290.
- Boersma, Arjan. *Tegendraads gereformeerd: Biografie prof. dr. C. Graafland*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2021.
- Briggmann, Anthony, and Ellen Scully. "Historical Theology: Aim and Methodology", in: Anthony Briggmann and Ellen Scully (eds.), *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology. Essays in Honor of Michel René Barnes* (Washington: Catholic University of America Press, 2022), 1-24.
- Brink, G. van den, en C. van der Kooi. *Christelijke dogmatiek: Een inleiding*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2015.
- Calvijn, Johannes. "De Profeet Maleachi", in: Johannes Calvijn, *De kleine Profeten: Habakuk, Zefanja, Haggai en Maleachi*, Verklaring van de Bijbel door Johannes Calvijn, vert. W de Graaf (Goudriaan: De Groot, 1976), 2:311-460.

- “De Canons van Dordrecht”, in: J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften* (Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1940), 218-287.
- “De Heidelbergsche Catechismus”, in: J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften* (Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1940), 143-217.
- Exalto, K. “De visie op de kerk”, in: J. van der Graaf (red.), *Beproefde trouw: Vijfenzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1981) 96-154.
- Flapper, D.C. “Gerechvaardigd in de vierschaar der consciëntie: Over de leer en beleving van de rechtvaardigmaking in de prediking van ds. J. van Sliedregt.” Doctoraalscriptie. Theologische Universiteit Apeldoorn, 2004.
- Genderen, J. van. *Verbond en verkiezing*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1983.
- Gerrisch, B.A. “Sign and Reality: The Lord’s Supper in the Reformed Confessions”, in: B.A. Gerrisch, *The Old Protestantism and the New: Essays on the Reformation Heritage* (London; New York: T&T Clark International, 2004), 118-130.
- Graaf, J. van der. *Delen of helen?: Kroniek van Hervormd kerkelijk leven in en met de Gereformeerde Bond, 1951-1981*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2002.
- Graaf, J. van der. *Passie voor het Evangelie: Leven en werk van ds. G. Boer*. Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2005.
- Graafland, C. “De doop als splijtzwam in de gereformeerde gezindte”, in: W. van ’t Spijker, W. Balke, K. Exalto en L. van Driel (red.), *Rondom de doopvont: Leer en gebruik van de heilige doop in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk* (Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 1983), 446-496.
- Graafland, C. *Van Calvin tot Barth: Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme*. 's-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1987.
- Graafland, C. *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*. Woerden: Drukkerij Zuijderduijn, 1965.
- Graafland, C., en J. van Sliedregt. “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt IV.” *De Waarheidsvriend* 43 (1965): 2-4.
- Graafland, C., en J. van Sliedregt. “Discussie van dr. Graafland en ds. Van Sliedregt V.” *De Waarheidsvriend* 44 (1965): 4-5, 7.
- Greef, H. de. “Een vast verbond: Een onderzoek naar de verhouding tussen verbond en verkiezing in de prediking en geschriften van ds. J. van Sliedregt (1914-1973).” Bachelorscriptie. Vrije Universiteit Amsterdam, 2008.
- Harteman, J. “Systeem of bijbelse spanning?: De Gereformeerde Bond en het verbond”, in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer: Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2006), 79-94.

- Hesselink, I. John. "Pneumatologie", in: Herman J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, vert. W.G. Hurkmans en M.J. Boon (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 337-352.
- Hijweege, Nicolette. *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring: Een psychologische studie*. Studies op het terrein der godsdienstpsychologie. Kampen: Uitgeverij Kok, 2004.
- Hille, H. *De tijd is kostbaar: Ds. Izaäk Kievit (1887-1954). In de branding van het kerkelijk leven*. Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 2002.
- Holcomb, Justin S., and David A. Johnson. "Introduction: Mapping Theologies of Sacraments", in: Justin S. Holcomb and David A. Johnson (eds.), *Christian Theologies of the Sacraments: A Comparative Introduction* (New York: NYU Press, 2017), 1-11.
- Hooydonk, J.W. "Tweeërlei kinderen des Verbonds: Een studie naar de verbondsvisie van ds. Izaäk Kievit tussen 1935 en 1953 in relatie tot de visie van dr. J.G. Woelderink." Masterscriptie. Universiteit Utrecht, 2010.
- Jongeleen, J. *Het Genadeverbond: Een woord van verweer tegenover Ds. Kersten's grove beschuldigingen*. Woerden: A. Grootendorst Jr. Uitgever, 1928.
- Kievit, I. *Tweeërlei kinderen des Verbonds: (Uitleggend-Leerstellig Gedeelte)*. Houten: Den Hertog B.V., 1986.
- Kohlbrügge, H.F. *Vragen en antwoorden tot opheldering en bevestiging van den Heidelbergschen Catechismus*. Akkrum: Electrische drukkerij J. Stapert en Co., 1925.
- Kuyper, A. *E voto Dordraceno: Toelichting op den Heidelbergschen Catechismus*. 4 vol. Amsterdam: J.A. Wormser, 1892-1905.
- Lohuis, J. *Daar horen jullie ook bij: Het doopformulier uitgelegd voor jongeren*. Apeldoorn: Uitgeverij De Banier, 2017.
- Mensink, A.J. *Genade als erfgoed: Het Bijbels recht van de kinderdoop*. Artios-reeks. Leiden: Uitgeverij Groen, 2022.
- Reuver, A. de. "Zonlicht vangt men niet in een vuist: De Gereformeerde Bond en de gereformeerde theologie", in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer: Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2006), 52-66.
- Riggs, John W. *Baptism in the Reformed Tradition: An Historical and Practical Theology*. Columbia Series in Reformed Theology. Louisville: Westminster John Knox Press, 2002.
- Sarisky, Darren. "Tradition II: Thinking with Historical Texts—Reflections on Theologies of Retrieval," in: Darren Sarisky (ed.), *Theologies of Retrieval: An Exploration and Appraisal* (Edinburgh: T&T Clark, 2017), 193-209.
- Schilder, K. *Looze kalk: Een wederwoord over de (zedelijke) crisis in de Gereformeerde Kerken in Nederland*. Groningen: Erven A. de Jager, 1946.
- Schuit, J.J. van der. "Kan een kind des verbonds verloren gaan?." *De Wekker: Orgaan der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland* 42 (1931): 2.

- Sliedregt, J. van. *Waartekenen en zegelen. Uw Enige Troost: Prediking van de Heidelbergse Catechismus*. Houten: Den Hertog B.V., 1986.
- Spruyt, Bart Jan. “De jonge is de oude niet, en de oude is de jonge niet meer: Vader en zoon Kievit in het licht van de verschuivingen in de hervormd-gereformeerde beweging na 1960”, in: John Exalto en Fred van Lieburg (red.), *Bonders in opmars: Hervormd-gereformeerden 1890-1960* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2015), 215-244.
- Stangeland Kaufman, Tone. “Practicing Reflexivity: Becoming Aware of One’s Default Mode and Developing an Epistemic Advantage”, in: Pete Ward and Knut Tveitereid (eds.), *The Wiley Blackwell Companion to Theology and Qualitative Research* (Hoboken: Wiley, 2022), 111-120.
- Stolk, Maarten. “Overeenstemming over het verbond.” *Reformatorisch Dagblad*, 11 december, 2020.
- Stolk, Maarten. “Theologen wegen verklaring over verbond.” *Reformatorisch Dagblad*, 17 december, 2020.
- Tracy, David. “Defending the Public Character of Theology”, in: James M. Wall (ed.), *Theologians in Transition: The Christian Century “How My Mind Has Changed” Series* (New York: Crossroad, 1981), 113-124.
- Vries, P. de. *Paspoort van het Koninkrijk: Over de betekenis van de Heilige Doop*. Houten: Den Hertog B.V., 2015.
- Wilschut, H.J.C.C.J. *J.G. Woelderink: Om de 'vaste grond des geloofs'. De ontwikkeling in zijn theologisch denken, met name ten aanzien van verbond en verkiezing*. Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2000.
- Woelderink, J.G. *De gevaren der doopersche geestesstrooming*. 's-Gravenhage: Uitgeverij Guido de Bres, 1946.
- Woelderink, J.G. *Het Doopsformulier: Een verhandeling over zijn leer van den H. Doop*. 's-Gravenhage: Uitgeverij Guido de Bres, 1938.
- Zippro, J.B. “Het verbond in de negentiende en twintigste eeuw”, in: G. Clements, J.J. van Eckveld en P. Mulder (red.), *Het onwankelbare verbond: Een dogmatische verkenning, Semper Reformanda Reeks* (Apeldoorn: Uitgeverij De Banier, 2018), 173-230.
- Zwaag, K. van der. *Afwachten of verwachten: De toe-eigening des heils in historisch en theologisch perspectief*. Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2003.